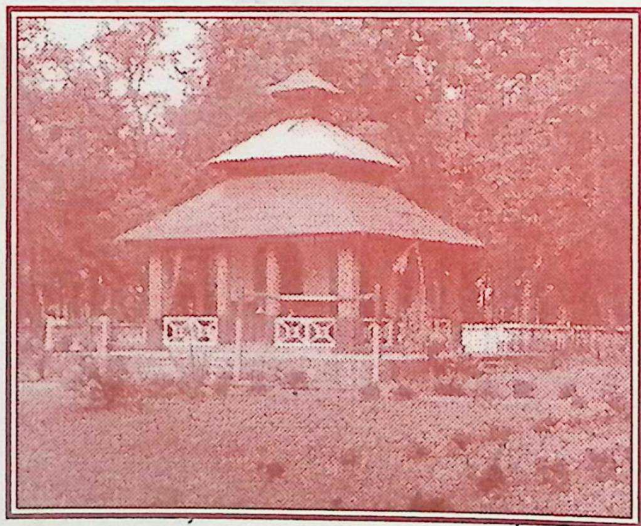

मर्यादा

प्रकाशकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय
सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्
शारदा-विद्यापीठ, महेन्द्रनगर (म. अ.)

तार्याङ्गि

(अङ्क- ३)

संरक्षक

पद्मप्रसाद भट्टराई
(प्राचार्य, सहप्राध्यापक)

सम्पादक-मण्डल

संयोजक-श्रीधर पन्त (सहप्राध्यापक)
डा. टेकराज पन्त (उपप्राध्यापक)
श्यामसुन्दर ढकाल (उपप्राध्यापक)

प्रकाशक

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय
सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्
शारदा-विद्यापीठ, महेन्द्रनगर (म.अ.)

प्रकाशकः

सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्
म.सं.वि. शारदा-विद्यापीठ
महेन्द्रनगर, फोन - ०९९-२१०६१

अङ्क- ३, वि.सं. २०५५

(यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा अभिव्यक्त विचारको पूर्ण
उत्तरदायित्व लेखकमा निहित रहने छ -सम्पादक)

कम्प्युटर डिजाइनिङ्ग

के.आर.सी.

कम्प्युटर सेटिङ्ग

सन्तोष खड्का

हाइ-टेक कम्प्युट्रोनिक्स

महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

फोन नं.- ०९९-२१५९५

E-mail:- sunil@hitech.wlink.com.np

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
केन्द्रीय कार्यालय, बेतमण्डौ, दाङ
पो. ब. नं. ५००१
In reply please refer to
पत्र सङ्ख्या :-
चलानी नम्बर :-

उप-कुलपतिको कार्यालय
OFFICE OF THE VICE-CHANCELLOR

फोन नं : ०८२-२९०१९
फ्याक्स नं : ०८२-२९०१८

Mahendra Sanskrit University
Central Office, Beljhandi, Dang
Post Box No. 5003

२०५५१९२२७
Date/दिनाङ्क

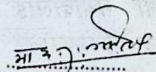
शुभकामना

सुदूरपश्चिमाञ्चलस्तरीय क्षेत्रीय शास्त्रानुसन्धान परिषद्
शारदा विद्यापीठ महेन्द्रनगरबाट "मर्यादा" पत्रिका प्रकाशित
हुन लागेको सुन्दा खुशी लागेको छ ।

सो परिषद्बाट प्रकाश्यमान "मर्यादा" ले प्राच्य
परम्पराका सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक मूल्य एवं मान्यताको
उद्बोधन गराउँदै परम्परागत रूपमा मान्दै आएका विभिन्न
कर्तव्य र मर्यादालाई अक्षुण्ण राख्ने दिशामा अभिप्रेरित गर्न
सफलता प्राप्त गर्नेछ भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा उक्त पत्रिकामा लेख, रचनाहरू प्रदान गरी
सहयोग पुऱ्याउनु हुने विद्वज्जनहरूका साथै "मर्यादा" प्रकाशनमा
संलग्न सम्पादक मण्डलका संयोजक तथा सदस्यहरूप्रति साधुवाद
ज्ञापन गर्दछु ।

सधन्यवाद ।

.....

(माधवराज गौतम)
उपकुलपति

शिक्षाध्यक्षको कार्यालय
OFFICE OF THE RECTOR

फोन:- २-१३२४४
२-१६२९०

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
कोठमाडौँ कार्यालय, बसन्तपुर
पो.ब.नं. ५००३

Mahendra Sanskrit University
Kathmandu Office, Basantapur
P.O.Box No. 5003

उपाध्यक्षको कार्यालय

In reply please refer to

पत्र संख्या:- ४४६ (प्रा.प्र.) १०७२ / ०४४/०२५
चलानी नम्बर:- ३६३२

Date/दिनांक:- २०७४/१२/२६

शुभकामना

श्री सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्
शारदा विद्यापीठ, महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर ।

हिमाल, पहाड र तराईका नेपाली विषम भौगोलिक धरातलका विभिन्न जातजातिका मौलिक परम्परा, धर्म, संस्कृति र सामाजिक रीतिरिवाज तथा प्रचलनहरूलाई प्रकाशमा ल्याउने उद्देश्यले महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयअन्तर्गत देशका पाँचै विकास क्षेत्रमा गठित शास्त्रानुसन्धान परिषद्मध्ये त्यस विद्यापीठमा स्थापित सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्ले “मर्यादा” पत्रिका (२०५५) प्रकाशन गर्न लागेको कुरा थाहा पाउँदा खुशी लागेको छ । शास्त्रानुसन्धान परिषद्को लक्षित उद्देश्य प्राप्तिका यात्रामा मर्यादालाई त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सबै जातिका मौलिक परम्पराका संग्रहका रूपमा मर्यादित स्थान प्राप्त गर्न सफलता मिलोस् भनी शुभकामना प्रकट गर्दछु ।

.....
.....
.....

(प्रा.डा. वावुराम पोखेल)
शिक्षाध्यक्ष

कुलसचिवको कार्यालय
OFFICE OF THE REGISTRAR

जेन. ०८२-२१०१८
०८२-२१०१९

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
बेलभुन्दी, दाङ, नेपाल।
In reply please refer to
यस संख्या:-
पत्रागो नम्बर:-

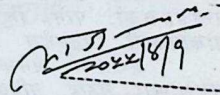
Mahendra Sanskrit University
Beljhundi, Dang, Nepal.

दिनांक / Date :- ०५/११/९९

शुभकामना

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयद्वारा संघठित सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्बाट "मर्यादा" पत्रिकाको अङ्क ३ प्रकाशित हुन लागेको सुन्न पाउँदा ज्यादै खुशी लागेको छ ।

सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद्बाट प्रकाश्यमान "मर्यादा" पत्रिका पश्चिमेली क्षेत्रको धर्म, संस्कृति र रीतिरिवाजलाई जनसमक्ष चिनाउँदै संस्कृत र संस्कृतिको विकासमा योगदान पुऱ्याउन सफल बनोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दै पत्रिकालाई आफ्ना अमूल्य लेखहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने सम्पूर्ण विज्ञजनहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद समेत दिन चाहन्छु ।

(डा. भोजराज पन्त)
कुलसचिव

सम्पादकीय

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयको उद्देश्य अनुरूप यस सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद् शारदा विद्यापीठले सर्वप्रथम "मर्यादा" पत्रिकाको प्रथम अङ्क महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयका कुलपति राष्ट्रनायक श्री ५ वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव सरकारको स्वर्णशुभ-जन्मोत्सवको सुखद अवसरमा "स्वर्णशुभजन्मोत्सवाङ्क" प्रकाशित गरेको थियो भने मौसुफ सरकारकै गद्दीआरोहण रजतमहोत्सवको हर्षोल्लासमय महत्वपूर्ण पर्वमा "श्री ५ वीरेन्द्र गद्दीआरोहण रजतमहोत्सवाङ्क" (द्वितीय अङ्क) समेत प्रकाशित गरिसकेको छ ।

यस वर्ष "मर्यादा" पत्रिकाको तृतीय अङ्क विविध सामग्रीहरूको संकलन साथमा लिई नीरक्षीरविवेकी पाठकवृन्द समक्ष प्रस्तुत हुँदैछ । महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयको उद्देश्य अनुरूप सबै लेखहरू अनुसन्धानमूलक नै हुनुपर्नेमा यस मर्यादा पत्रिकाले पूर्णरूपमा उद्देश्य परिपूर्ति गर्न नसके तापनि आंशिक रूपमै भए पनि उक्त उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने दिशातर्फ सम्पादक मण्डलले प्रयास गरेको छ । आफ्नो अनेक कार्यव्यस्तताको समेत पर्वाह नगरी विभिन्न लेखसामग्रीहरू दिएर सहयोग गर्नुहुने समस्त सहृदय विद्वान् लेखकहरूमा हामी कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छौं ।

यस अङ्कमा डोटी क्षेत्रको भाषा, लोकसाहित्य र लोक-संस्कृतिका बारेमा संक्षिप्त रूपमा भए पनि प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ । यस अङ्कमा प्रकाशित केही लेखहरू आध्यात्मिक र ज्ञानोपदेशक छन् भने केही लेख ऐतिहासिक पनि छन् । साथै संस्कृतको गतिविधिबारे पनि विहंगम दृष्टिपात गर्ने प्रयास गरिएको छ । संस्कृत भाषामा लेख प्रकाशित गरेर पत्रिकामा एउटा नयाँ आयाम थपिएको छ । यस प्रयासले आंशिक रूपमै भए पनि सहृदय पाठक महानुभावहरूको ज्ञान-पिपासा परितृप्त हुनेछ भन्ने हामीले आशा राखेका छौं ।

यस्तै प्रस्तुत अङ्कमा विभिन्न लेखहरूका साथै शास्त्रीय सन्देहहरूको पनि निराकरण गरिएको छ, जो निःसन्देह लोकोपकारी सिद्धहुनेछ भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

अन्त्यमा अनेक कार्यव्यस्तताको समेत पर्वाह नगरी शुभकामना पठाई पत्रिका प्रकाशनमा सोत्साह योगदान प्रदान गरी सहयोग गरिदिनु भएकोमा महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयका श्रीमान् उपकुलपति प्रा. माधवराज गौतमज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छौं । त्यस्तै शुभकामना पठाई उत्साह सम्बर्धन गरिदिनु हुने म.सं.वि.का. श्रीमान् शिक्षाध्यक्ष प्रा. डा. बाबुराम पोखरेलज्यू एवं श्रीमान् कुलसचिव डा. भोजराज पन्तज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छौं । यस्तै गरी पत्रिका प्रकाशनमा विविध सहयोग गर्नुहुने सबै महानुभावहरूमा समेत हृदयतः धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौं ।

— सम्पादक मण्डल ।

सु.प. शास्त्रानुसन्धान परिषद् परिवार

अध्यक्ष -	श्री पद्मप्रसाद भट्टराई
सदस्य -	डा. श्री देवीप्रसाद ओझा
" -	डा. श्री टेकराज पन्त
" -	श्री कविराज देवराज आचार्य
" -	श्री बलराम चटौत
" -	श्री मोतीराम पनेरू
" -	श्री मुरारी सिंह
" -	श्री श्यामसुन्दर ठकाल
" -	श्री पदमराज पन्त
" -	श्रीमती नारा जोशी
" -	श्री मोहनसिंह थारू

सन्देह - निर्णय - समिति

अध्यक्ष -	श्री पद्मप्रसाद भट्टराई
सदस्य -	श्री श्रीधर पन्त
" -	श्री कविराज देवराज आचार्य

विषय - सूची

<u>के ?</u>	<u>कस्को ?</u>	<u>कहाँ ?</u>
१. अद्यत्वे संस्कृतस्य औचित्यम्	पद्मप्रसाद भट्टराई	१
२. डोटेली भाषिका र लोकसंस्कृति	श्रीधर पन्त	६
३. हास्य-व्यङ्ग्यमा देखिने मानवीय...	डा. देवीप्रसाद ओझा	१६
४. डोट्याली भाषा : एक परिचय	डा. टेकराज पन्त	२४
५. डेउडा गीतका लय र तिनको...	वद्री शर्मा "जोराघाटी"	३२
६. हिन्दूराज्य र राजतन्त्र	कविराज देवराज आचार्य	४२
७. अध्यात्मवाद र भौतिकवाद	थानेश्वरप्रसाद भट्ट	४६
८. अध्यात्म-चिन्तन गरौं	वलराम चटौत	५०
९. श्री गणेश देवता - एक अध्ययन	मोतीराम पनेरू	५४
१०. देवकी प्रथा	मुरारी सिंह	६१
११. महाकाली अञ्चलको कविता...	श्यामसुन्दर ढकाल	६५
१२. डेउडाको लयविधान	नेत्रप्रसाद पनेरू	७४
१३. श्री लटीनाथ देवता	नारा जोशी	७७
१४. नारीको स्थान : वैदिककालदेखि...	नेत्रविनोद भट्टराई	८४
१५. शाहवंशको प्रारम्भ र पृथ्वी...	विष्णुप्रसाद दाहाल	९७
१६. पुजारी र भक्तजनले हेर्न नहुने...	आनन्दराज घिमिरे	१०५
१७. डोटेली उखान : एक चर्चा	जगदीश ओझा	१०८
१८. सन्देश निर्णय समितिका निर्णयहरू	—	११५

अद्यत्वे संस्कृतस्य औचित्यम्

— पद्मप्रसाद भट्टराई
लब्धस्वर्णपदक, महेन्द्रविद्याभूषण, शिक्षापदक
प्राचार्य एवं सहप्राध्यापक
म.सं.वि. शारदा विद्यापीठ

अद्यत्वे संस्कृतस्य
औचित्यमधिकृत्य अनेके प्रश्ना विविधेभ्यः
कोणेभ्यः समुपस्थाप्यमानाः सन्ति, यथा
इदानीं संस्कृताध्ययनस्य किं प्रयोजनम् ?

को वा लाभः संस्कृताध्ययनेन, किमर्थं तत्र प्रवर्तितव्यम्, प्रवृत्तिमात्रं प्रति सर्वजनानुभवसिद्धस्य इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वात्, तद्विना प्राणिनिकरस्य कुत्रापि प्रवृत्त्यसंभवादिति तद्विषयकज्ञानाभाववन्तो जनाः कथं संस्कृताध्ययने प्रवृत्ताः स्युः यदि संस्कृतविद्या कस्यचिदिष्टस्य साधिका अस्ति चेत् किमिष्टं साधयितुं समर्था सा येन संस्कृताध्ययनं प्रति सहजतो लोकरुचिरभिवर्धतेत्यादयः संस्कृतविरोधिनः अनेके विसंवादा विधिनिषेधमुखेन विरोधिभिः समर्थकैश्च बहुधा यत्र तत्र समुद्भाव्यन्ते । यदि नाम विषयान्तरावगमाय विद्यते ह्यस्योपयोगिता इति कथ्यते चेत्तदपि न युक्तियुक्तं प्रतिभाति, तद्विषयकज्ञानमन्तराऽपि विषयान्तरावगमस्य आज्ञस्येन सम्पादनीयत्वसंभवात्, ततश्च लोकैः साक्षादनेके लाभाश्च समासाद्यन्ते, लौकिकमभ्युदयञ्च समनुभवन्ति जनाः, भौतिकी समृद्धिश्च भृशमुपलभ्यते, समाजे प्रतिष्ठा च प्रायस्तादृशानामेव जनानां विलोक्यते ।

संस्कृतस्य अतीतस्थितिमादाय यदा परिभावयामस्तदा सम्मानजनकमेव स्थानमक्षिलक्षीभवति संस्कृतस्य, सामान्यतया प्रायेण समाजे पौराणिकपौरोहित्यादिकार्यसम्पादकाः संस्कृतपण्डिता यथा भृशमादृता भवन्ति स्म, तथैव साहित्यस्रष्टारः काव्यसाधकास्तपोनिष्ठा विद्वांसस्तावत् सश्रद्धं सत्कृताः सभाजिताश्च सन्तो राष्ट्रियरत्नभूताः सर्वजनपूज्यास्ते सर्वतोभावेन राज्यद्वारा महत्या निष्ठया संपरिपाल्यन्ते स्म । अद्यत्वे सा स्थितिः सर्वथा

विपरीता प्रतिकूला च परिलक्ष्यते । पौरोहित्यादिकार्यसम्पादकास्तावत् समाजे सर्वथा अवहेलिता उपेक्षिताश्च सन्ति । अतस्ते भृशमात्मग्लानिमनुभवन्त आत्मनो जीवनं व्यर्थमिति प्रकटीकुर्वन्तः सदैव क्लेशकारिणीं दिनचर्यां यापयन्तीति इदानीन्तना वयं प्रतिक्षणं प्रतिपलञ्च सततमनुभवामः । तस्मादेव त अर्द्धं भोजनं विधाय महद् दुःखञ्च समनुभूय आत्मनः सन्ततिं यथाकथमपि आधुनिकमेव विषयमध्यापयितुमुद्यता भवन्तीति सत्यमेतत् ।

भूपालपरिपालितायां नेपालभुवि संस्कृतस्य स्थितिं यदा परिभावयितुमुद्यता भवामस्तदा राजवंशस्य संस्कृतसंरक्षण उल्लेख्यं योगदानमक्षिलक्षीभवति । यतो ह्यत्र राजपरिवारतः संस्कृतविद्या संरक्षिता संवर्धिता च अभूदिति तथ्यपूर्णानि ऐतिहासिकानि साक्ष्याणि प्रमाणयन्ति । अत एव गोपालवंशीयैर्महाराजाधिराजैः संस्कृतविद्या सर्वथा समादृता संपोषिता चेति ऐतिहासिकं साक्ष्यमिदानीमपि जीवदिव ख्यापयति । लिच्छवीकालिकानि शिलालेखपत्राणि संस्कृतस्य महत्त्वख्यापकानि यत्र तत्र समुपलभ्यन्ते । तेन तदानीं संस्कृताध्येतृणां लेखकानां साधकानां मनीषिणां भूयान् समादर आसीदिति प्रतीयते । इत्थञ्च गच्छता कालेन संस्कृतस्य स्थितिर्हासविकासाभ्यामपचीयते उपचीयते च ।

अनया रीत्या गोपालवंशीयशासनकाले संस्कृतस्य स्थितिरत्यन्तं साधीयसी आसीदिति ऐतिहासिकसाक्ष्याणि ज्ञापयन्ति, ततश्च शाहवंशीयकालेऽपि संस्कृतस्य समुन्नयनाय अनेके उपायाः समवलम्बिता इति इतिहासाध्ययनेन समवगम्यते । तत्र च संस्कृतस्य प्रारम्भिकं ज्ञानमर्जयितुं आधारभूमिञ्च सम्पादयितुं भाषाप्रशिक्षणपराः पाठशाला भृशं सञ्चालितास्ताभिः भाषापाठशालाभिरुपरिनिर्दिष्टकार्यसम्पादनाय महत्त्वपूर्णा भूमिका निभालितेति तदानीन्तनाः संस्कृतसेविनः संस्कृतानुरागिणश्च आत्मनः समनुभूतिं भृशं व्याहरन्ति । श्रीपञ्चकाञ्चितः स्वर्गीयो महेन्द्रवीर विक्रमशाहदेवस्तावदधीतसंस्कृतः संस्कृतविदुषां सत्कर्ता च आसीदिति तदीयेन जीवनवृत्ताध्ययनेन समवगन्तुं शक्यते । किञ्च बहवो नेपालीसाहित्यस्रष्टारः काव्यनिर्मातारश्च प्रायेण संस्कृतज्ञा एव अभूवन्निति कविशिरोमणिलेखनाथप्रभृतय अनेकेऽमरकाव्यसाधका

इदानीमपि नेपालस्य गौरवमतिशयेन समुद्भासयन्ति । इत्थमेव साधवो महात्मनश्च सच्चरित्रसाधकान् शिष्टपरम्परासंवाहकान् पवित्रान् आश्रमान् सञ्चाल्य स्वार्थरहितेन भावेन संस्कृतविद्यायाः प्रचारं कृतवन्तः ।

किमधिकं ब्रूमस्तावत्पुराकालादेव संस्कृतमध्येतुकामा विद्यापिपासवो हि जना आश्रममधितिष्ठन्तः सश्रद्धमध्ययनञ्चक्रुः । ते खलु व्यक्तित्वसाधकान् आत्मसंस्कार-सम्पादकान् जीवनोपयोगिन आश्रमनियमान् सम्परिपालयन्तः श्रद्धया गुरुसेवाञ्च कुर्वन्तो मनोयोगेन विद्याध्ययनं विहितवन्तः । तेन च शिष्टा विनीताः सुयोग्याश्च अन्तेवासिनः समभवन् । तस्मादेव समाजे तादृशानां विद्यादातॄणां गुरूणां शिक्षार्थिनाञ्च समादरो जायतेस्म । तपसा मनोयोगेन च अध्ययनमध्यापनञ्च विधीयते स्म शिक्षार्थिभिर्गुरुभिश्च । अद्यत्वे च तादृशी परम्परा सर्वथा विच्छिन्ना इव प्रतीयते । तेनापि संस्कृताध्ययनं प्रति रुचिस्तावत् प्रत्यहं क्षीयमाणा इव परिदृश्यते । तस्मादेव इदानीं संस्कृताध्ययनं निरर्थकमनुपयोगित्वादिति प्रायेण अभिभावकाः शिक्षार्थिनश्च भृशं व्याहरन्ति । संस्कृतमधीयानाश्च जनाः प्रतिक्षणं प्रतिपलञ्च हीनत्वबोधग्रस्ताः सन्ति । अस्यां स्थितौ संस्कृते कथं रुचिर-भिवर्धताम् । किञ्च संस्कृतोपाधिधारिणो जना वैदेशिकमर्थोपार्जनं महत्त्वशालि कार्यं महत्त्वाधायकञ्च पदं न लभन्ते । अयञ्च युग अर्थप्रधानः, यां विद्यामधीत्य सम्यगर्थोपार्जनं न संभवति, लौकिकं भौतिकञ्च समुन्नयनं न जायते, तादृशीं विद्यामध्येतुमध्यापयितुञ्च कथं लोकाः प्रवर्तेरन्, अत अधुनातनीं परिस्थितिं परिभाव्य संस्कृतस्य समुन्नयनाय युगानुसारेण संस्कृतविद्याया लोकग्राह्यत्वं लोकोपयोगित्वञ्चोपपादयितुं संस्कृतानुरागिभिः सर्वैः प्रयतितव्यमिति प्रतिभाति ।

तत्र अहन्तावदद्यत्वे संस्कृतस्योपयोगित्वमावश्यकत्वमौचित्यञ्च दिदर्शयिष्यातामनो दृष्टिकोणं प्रस्तुवन् कतिपयान् पक्षान् प्रबुद्धानां पाठकानां पुरस्तात् समुपस्थापयितुमिच्छामि ।

नेपाले संस्कृताध्ययने निम्नाङ्किता मूलभूता अवरोधा

भवितुमर्हन्तीति तान् अवरोधान् प्रस्तौमि । प्रथमतस्तु अद्यत्वे एका काचित् शिष्टा परम्परा सम्प्रवर्तमाना इव दृश्यते यां परम्परामाश्रित्य शिक्षासम्बद्धनीतिनिर्मातरः शिक्षाविदः, लब्धप्रतिष्ठाः प्राज्ञाः, समीक्षकाः, अनुसन्धातारः, लेखकाः, चिन्तकाः, विशिष्टसाहित्यस्रष्टारः, विवेचकाः, प्राध्यापकाः, उच्चपदस्थाः पदाधिकारिणस्तत्र तत्र संस्कृतसम्बद्धसम्मेलनेषु, संगोष्ठीषु समारोहेषु सभासु च महता चातुर्येण संस्कृतस्य महिमानं गायन्ति संस्कृतं नाम अस्माकं सर्वस्वभूतमिति हेतोः संस्कृतस्य ज्ञानं समेषां कृते सर्वथा आवश्यकमिति भृशं व्याहरन्ति । त एव यदा तत्कार्यसम्पादकत्वेन संलग्ना भवन्ति तदा संस्कृतं विरुन्धन्ति, विसंवादञ्चोद्भावयन्ति, संस्कृतस्य आवश्यकतां सर्वथा समनुभवन्तोऽपि अनावश्यकतामुपपाद्य संस्कृतमुन्मूलयितुं प्रवर्तन्ते । एतावदेव नहि अपि तु संस्कृतसमुन्नयनाय यदा काचन प्रभावोत्पादिका दूरगामिनी च नीतिस्तावन्निर्मातव्या भवति, राष्ट्रियस्तरे सर्वत्र शिक्षणसंस्थानेषु संस्कृतशिक्षाया अनिवार्यत्वविषयकः प्रश्नः समुदेति, राष्ट्रियधारायां संस्कृतस्य समावेश्यत्वविषयकः प्रश्नो जागरुको भवति, तदवसरे ते मनोयोगेन संस्कृतस्य विरोधे आत्मनो मतानि समुपस्थापयन्ति, संस्कृतसमुन्नायिकां राष्ट्रियनीतिं विघटयितुं सन्नद्धाश्च भवन्ति, एतादृशा दुरात्मानस्तावद् संस्कृतसमुन्नयने अवरोधभूताः । येन इदानीं यावत् नेपाले सर्वत्र पाठशालासु संस्कृतस्य अनिवार्यत्वं न संभवमिति मे द्रढीयान् विश्वासः ।

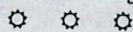
किञ्च संस्कृतस्य साधकाः केचन मनीषिणस्तावत् संस्कृतस्यावनतये संस्कृतविद्वांस एव दोषभाज इति भणन्ति, यद्वा तद् वा भवतु, अत्र न्यूनाधिकभावेन वयं सर्वे एव दोषिणो वर्तामहे इति ।

किञ्च अद्यत्वे संस्कृताध्ययनस्य औचित्यानि अधिकृत्य केचन पक्षा मया प्रस्तूयन्ते- तत्र प्रथमतस्तु किन्नाम संस्कृतमिति ज्ञानाय संस्कृताध्ययनमावश्यकमिति, नो चेद् वैदेशिका आगत्य अस्मान् अस्मदीयसंस्कृतं बोधयेयुरिति न शोभनं प्रतिभाति, आत्मनः स्वरूपं यथार्थतया अवगन्तुमपि संस्कृताध्ययनमनिवार्यमिति, राष्ट्रियस्वरूपञ्चात्मसात्कर्तुञ्चास्ति संस्कृतज्ञानगावश्यकमिति, तथैव

आत्मनश्चरितं समवगन्तुमस्ति संस्कृताध्ययनमावश्यकम्, कस्तावद् मानवधर्म इति संस्कृतशास्त्रोक्तदृष्ट्याऽवगमनाय अस्ति संस्कृताध्ययनस्य औचित्यम्, तर्कशक्तिं विवर्धयितुञ्च संस्कृतसम्बद्धानां तर्कशास्त्राणामध्ययनं सर्वथा अनिवार्यमिति, का कल्याणशक्तिरिति प्रतिपत्तये संस्कृतविद्या सर्वथा आवश्यकेति तदर्थं संस्कृताध्ययनं नितान्तमपेक्षितमिति ।

भाषाविज्ञानस्य विश्लेषणात्मकमध्ययनं संस्कृतज्ञानमन्तरा सर्वथा अपूर्णं भवति । संस्कृतशास्त्रोक्तरीत्या विहितमभिधालक्षणादीनां विश्लेषणां अतीव विलक्षणां गभीरं भाषाविज्ञानादिविषये त्यन्तमुपकारकमिति भाषाशास्त्रिणो मनीषिणो यत्र तत्र वर्णयन्ति, अतस्तदर्थमपि संस्कृतसम्बद्धानां विश्लेषणप्रधानानां सर्वथा विलक्षण व्युत्पत्तिस्म्पादकानां ग्रन्थानामध्ययनमत्यावश्यकम् । सत्यधर्मस्थापनं समेषां समभीप्सितमिदानीम्, सत्यधर्मप्रतिपादका मनीषिणस्तत्त्वदर्शिनश्च यान् विषयान् उपदिष्टवन्तस्तेषामद्यत्वे कियती आवश्यक्तेति ज्ञानं संस्कृताध्ययनं विना न सम्भवति, अतस्तत्स्म्पादनाय संस्कृताध्ययनं सर्वथा आवश्यकम् । अध्यात्मभौतिकवादयोः सामञ्जस्योपस्थापनमिदानीन्तनमपरि हार्यमावश्यकम्, तद्विना वादद्वयस्य समन्वयासंभवात्, यतो हि उभौ वादौ परस्परमुपयोगिनौ स्त इति बोधस्तदैव सम्पद्यते यदा वादद्वयस्य अध्ययनं विधीयते । इत्थमेव ज्ञानविज्ञानविषये यत्परिशीलनमत्र निर्दिष्टमुपदिष्टञ्च प्राप्यते तद्युक्तियुक्तमस्ति न वेति बोधस्तदैव सम्पद्यते यदा संस्कृतशास्त्राणि अधीतानि अवगतानि च स्युः । संस्कृतवाङ्मये विपुलतया विद्यमानाः प्रयोगप्रधाना व्यवहारोपयोगिनश्च विषयाः कथं लोके प्रयोक्तव्याः तेन च समाजे विद्यमाना बहवो जनाः कथङ्कारं साक्षल्लाभान्विताश्च जायन्ते, इयञ्च विद्या कथं समेषां हितसाधिका सम्पत्स्यते इत्यादीन् लोकोपयोगिनो युगोपयोगिनश्च सुबहून् विषयान् आत्मसात्कर्तुमस्ति अद्यत्वे संस्कृताध्ययनस्य औचित्यमिति सक्षिप्य संस्कृताध्ययनस्य समुपयोगिता यथामति निर्दिष्टेति शुभम् ।

“नेपालस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा”

डोटेली भाषिका र लोकसंस्कृति

— श्रीधर पन्त

महेन्द्रविद्याभूषण, शिक्षापदक, गद्दीआरोहणपदक
सहप्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष
म.सं.वि. शारदा विद्यापीठ

मानव समाजले आफ्नो भावना र आशयलाई अभिव्यक्त गर्ने व्यक्तवर्णात्मक शब्दावलीलाई “भाषा” भन्दछन् । अर्को अर्थमा “भाषा” जनसमुदायले आफ्नो

अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने एउटा सशक्तमाध्यम हो ।

संस्कृत व्याकरण अनुसार स्पष्टवर्णभएको सार्थक शब्दलाई बुझाउने “भाष्” धातुवाट “भाषा” शब्द बन्दछ । मनुष्यले आफ्ना मनका कुरा अरूलाई बुझाउने स्पष्टवर्णभएको सार्थक शब्दावली प्रयोगगर्ने हुनाले उसको बोलीलाई “भाषा” भन्दछन् ।

बोलीवाट अगिल्टिर भएका मानिससंग विचारको आदानप्रदानगर्न सकिएभैं टाढाका मानिससंग पनि विचारको आदानप्रदानगर्न सकियोस् र पछि हुने मानिसलाई पनि होस् भनी तर्जुमा गरिएको ध्वनि सङ्केतलाई “लिपि” भन्दछन् । लिपिवद्ध भाषालाई “लेख्य भाषा” भन्दछन् ।

भाषा जबसम्म कुनै वर्ग वा अवान्तरजातिमा सीमित रही व्यावहारिक विचारको आदान प्रदान गर्ने साधनकोरूपमा रहन्छ, तबसम्म त्यो “बोली” वा कुरो कहलाउँछ त्यो “बोली” वा “कुरो” जब विकसित हुँदै व्याकरणको नियममा रही चल्छ र त्यस बोलीमा वाङ्मयको सिर्जना हुन थाल्दछ, वा त्यस भाषालाई कुनै प्रसिद्ध धर्मको प्रचारको साधन बनाइन्छ वा विस्तृत व्यापारको माध्यम बनाइन्छ वा राज्यसम्बन्धी सार्वजनिक कार्यको साधन बनाइन्छ तब त्यस बोलीलाई “भाषा” भन्दछन् ।

भाषा दुई प्रकारका हुन्छन्, बोलिने र लेखिने । बोलिने भाषालाई कथ्यभाषा र लेखिने भाषालाई लेख्यभाषा भन्दछन् ।

कथ्यभाषा पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । व्यावहारिक र साहित्यिक । सजिलो र चाँडो लेख्ने मानिसको प्रवृत्तिले गर्दा व्यावहारिकभाषा कठिनताबाट सरलतातिर गएको हुन्छ । त्यसैले त्यो व्याकरणको वास्ता गर्दैन, कुरो बुझाउन सम्ममात्र यसको मुख्य उद्देश्य रहन्छ । सजिलो खोज्नु आदि प्रवृत्तिले गर्दा अशिक्षितहरूबाट शब्दहरू परिवर्तन हुँदै जान्छन् । यसको विवेचना भाषा विज्ञानले गर्दछ । कथ्य साहित्यिक भाषा शिष्टहरू प्रायः परस्परको सम्बादमा प्रयोग गर्दछन् ।

लेख्य भाषा पनि दुई प्रकारका हुन्छन् - व्यावहारिक र साहित्यिक । साधारण व्यक्तिहरू सम्बन्धी चिट्ठी पत्रहरू व्यावहारिक भाषामा लेखिएका हुन्छन् र त्यस्ता पत्रहरू कामचलाउनसम्म हुने गरी लेखिएका हुन्छन् ।

साहित्यिक लेख्यभाषा व्याकरणद्वारा अनुशासित शिष्ट भाषा हुन्छ र त्यसमा शुद्धि अशुद्धिको पूर्णरूपले विचार गरिएको हुन्छ ।

बृहद् नेपाली व्याकरणको प्रस्तावना
प्रथम संस्करण २०३३

अब भाषिका र लोकसंस्कृतिका सम्बन्धमा प्रकाशपार्नु भन्दा पूर्व भाषाको परिभाषा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुनेहुँदा सर्वप्रथम विभिन्न भाषा वैज्ञानिक विद्वान्हरू सम्मत भाषाका परिभाषाहरू प्रस्तुत गरिन्छन् -

१. भाषा त्यो सार्थक र विश्लेषण समर्थ मानवोच्चारित ध्वनि हो, जसको प्रयोग मानव विचार र भावनालाई व्यक्तगर्नमा सक्षम होस् ।

मोरियो एपाई तथा फ्रेंकग्यानोर
“डिक्शनरी अफ लिंग्विस्टिक” को नेपाली रूपान्तर

२. भाषा मनुष्यको त्यस चेष्टा या व्यापारलाई भन्दछन्, जसद्वारा मनुष्य आफ्नो उच्चारणोपयोगी शरीरावयवद्वारा उच्चारण गरिएका वर्णनात्मक वा व्यक्तशब्दद्वारा आफ्ना विचारहरूलाई प्रकट गर्दछ ।

भारतीय विद्वान् डा. मंगलदेव
“तुलनात्मक भाषा शास्त्र” को नेपाली रूपान्तर

३. भारतीय विद्वान् डा. श्यामसुन्दरदास "भाषा रहस्य" मा भाषाको परिभाषा यस प्रकार व्यक्त गर्दछन्-मनुष्य मनुष्यका बीचमा वस्तुहरूका विषयमा आफ्नो इच्छा र मतको आदान प्रदानका लागि व्यक्त ध्वनि संकेतको त्यो व्यवहार हो जसलाई भाषा भन्दछन् ।

४. अर्का भारतीय भाषावैज्ञानिक डा. वाबुराम सक्सेना भाषाको परिभाषा यस प्रकार गर्दछन् ।

जुन ध्वनि चिह्नद्वारा मनुष्य परस्पर विचार विनिमय गर्दछन्, त्यसलाई भाषा भन्दछन् ।

"सामान्य भाषाविज्ञान" को नेपाली रूपान्तर

५. भारतीय भाषावैज्ञानिक भोलानाथ तिवारी भाषाको परिभाषा यसरी गर्दछन् -

(नेपाली रूपान्तर)

भाषा निश्चित प्रयत्नका फलस्वरूप मनुष्यको मुखबाट निःसृत त्यो सार्थक ध्वनि समष्टि हो, जसको विश्लेषण र अध्ययन हुन सकोस् ।" निष्कर्षरूपमा हामी भन्नसक्तछौं कि भाषा मानवजीवनको विकासका लागि एउटा अपरिहार्य तत्व हो । भाषा मानव विचारको अभिव्यक्तिको साधन हो । मानवको मनोभावनालाई स्पष्टरूपले व्यक्त गर्ने व्यक्तवर्णात्मक शब्दावलीलाई भाषा भन्दछन् । यो कुरा पहिले नै भनिसकिएको छ ।

यद्यपि संक्षेपमा माथि भाषा र बोलीको विवेचना गरियो, तर अब भाषा र बोलीमा अन्तर र भाषाका विभेदवारे विश्लेषण प्रस्तुत गरिन्छ ।

भाषा वैज्ञानिकहरूले भाषाका भेदहरू यसरी प्रस्तुत गरेकाछन् -

(१) बोली (२) विभाषा र (३) भाषा ।

१. बोली (Patois) बोलीलाई उपभाषा वा भाषिका पनि भन्दछन् । घर, गाउँ र समाजमा बोलिने स्थानीयभाषालाई बोली भनिन्छ । यसमा प्राप्त लोकगीत र लोककथा मौखिक र कर्णपरम्पराका आधारमा वाचिरहेका हुन्छन् ।

२. विभाषा (Dialect) विभाषाको क्षेत्र बोलीभन्दा केही

फराकिलो हुन्छ । विभाषाको रूप परिमार्जित, शिष्ट र साहित्य सम्पन्न हुन्छ । एक विभाषा भित्र अनेक बोलीहरू हुन्छन् जुन उच्चारण, व्याकरण र शब्द प्रयोगको दृष्टिले भिन्न भएता पनि एक भाषाभित्र स्वीकार गर्न सकिन्छन् । विभाषाको आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व हुन्छ । विभाषागत विभिन्नताको उपेक्षा गर्न सम्भव छैन । कुनै बेला मौका पाएर बोलीहरू अर्थात् भाषिकाहरू पनि विभाषा र साहित्यिक भाषाको रूपलिन सक्षम हुन्छन् ।

३. भाषा (Language) (संस्कृत व्याकरण अनुसार स्पष्ट वर्णयुक्त सार्थक शब्दावलीलाई द्योतित गर्ने "भाष्" धातुबाट "भाषा" शब्द निष्पन्न हुन्छ । मानवले आफ्नामनका विचारहरू अरूलाई बुझाउन स्पष्टवर्णभएको सार्थक शब्दावलीलाई नै भाषा भन्दछन् ।

कुनै पनि समाज, देश र राष्ट्र भाषा विना वाँचन सक्तैन । भाषा समाजको मुटुको स्पन्दन हो । भाषा होस् वा विभाषा अथवा भाषिका, त्यो मानव जीवनको प्राणतत्व हो । तत् तत् स्थानको इतिहास, कला र संस्कृति तथा साहित्य भाषाको अभावमा वाँचन सक्तैनन् ।

भाषा र बोलीमा अन्तर- यद्यपि उक्त परिभाषा अनुसार नै भाषा र बोलीको अन्तर प्रष्टिएको छ, ता पनि भाषावैज्ञानिक विद्वान्का अनुसार उक्त अन्तर यस प्रकार प्रतिपादित गरिएको छः -

भाषा र बोलीमा अन्तर के छ भने भाषाको क्षेत्र व्यापक हुन्छ र बोलीको क्षेत्र सीमित बोली भाषा भित्र अटाउनसक्छ तर भाषा बोली भित्र अटाउन सक्दैन ।

डा. बाबुराम सक्सेना

"सामान्य भाषा विज्ञान" नेपाली रूपान्तर

यो डोटी क्षेत्रको भाषा मल्लभाषा र सिञ्जाभाषाको सम्मिश्रणले बनेको छ यस क्षेत्रको भाषालाई, नेपाली भाषाको आधार र प्रमुख सेत मान्न व्यापक अन्वेषण भै सकेको छ ।

डा. देवीप्रसाद ओझा

प्राध्यापक वालकृष्ण पोखरेलले आफ्नो “राष्ट्र भाषा” नामक पुस्तकमा “नेपालीका भाषिकाहरू” शीर्षक दिएर नेपाली भाषालाई अंगी अर्थात् प्रधान र अन्य भाषिकाहरूलाई अंग (नेपाली भाषाको पूरक) को रूपमा चित्रण गरेको छ । यस डोटी क्षेत्रको भाषालाई भाषिकाको संज्ञा दिदै यसभाषिकाको वर्गीकरण यस प्रकार गरेको छ - (१) मझपच्छिमा र (२) परपच्छिमा ।

मझपच्छिमा वर्गमा डोटी (सिलगढी) र डडेल्धुरा तिर बोलिने बोलीलाई लिइएको छ भने परपच्छिमा वर्गमा मल्लोसोराड, बैतडी, बुहुँ, मार्मा, लेकम, च्वांगढ, पुर्चौडी आदि इलाकामा बोलिने बोलीलाई लिएको छ । तर यतिले मात्र भाषाको विवेचना पूर्ण भएको मानिदैन ।

डा. देवीप्रसाद ओझा यस डोटेली भाषालाई भाषिका नमानेर भाषा नै मान्नुहुन्छ । भाषाको पुष्टिक्रममा वहाँ लेख्नुहुन्छ, “यस क्षेत्रको भाषालाई नेपाली भाषाको आधारस्रोत मान्ने व्यापक खोज भैसकेको छ । कतिपय कुराहरूले गर्दा यहाँको भाषालाई भाषाको रूपमा मान्यताप्राप्त नभए तापनि मल्लभाषा र सिञ्जाभाषाको सम्मिश्रण रहेको यहाँको भाषाको प्राचीनताको अगाडि आज बोलिने नेपाली भाषा आदि होइन भन्ने कुरा निश्चित छ । अतः नेपाली भाषाको माउ यस क्षेत्रको पुरानो भाषा नै हो भन्ने कुरामा व्यापक सहमति पाइएको देखिन्छ ।

“डोटी क्षेत्रको इतिहास तथा संस्कृति” -डा. देवीप्रसाद ओझा

भाषा, विभाषा र बोली अर्थात् भाषिकाको विश्लेषण पश्चात् अब प्रकृत विषय लोक संस्कृतिवारे विवेचन प्रस्तुत गरिन्छ । सम् उपसर्ग पूर्वक “कृ” धातु देखि “स्त्रियाक्तिन्” यस सूत्रले क्तिन् प्रत्यय भएर “सम्परिभ्यां करोतो भूषणे” यस सूत्रले सुडागम हुँदा “संस्कृति” शब्द निष्पन्न हुन्छ, जसको अर्थ हो सम्यक् परिष्कृत वस्तु । प्रकृति प्रत्ययका आधारमा संस्कृतिको अर्थ सुसंस्कारयुक्त वस्तु भएता पनि व्यापक अर्थमा यो संस्कृति शब्द नाना प्रकारले परिभाषित भएको पाइन्छ ।

भारतीय विद्वान् श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यका अनुसार कुनै जाति अथवा राष्ट्रका शिष्ट पुरुषहरूको विचार, वाणी र क्रियाको जुन रूप व्याप्त रहन्छ त्यसैको नाम संस्कृति हो ।
(नेपाली रूपान्तर)

अर्का भारतीय विद्वान् हरिदत्त वेदालंकारका मतमा संस्कृतिको अर्थ हो- उत्तम या सुधेको स्थिति । मनुष्य स्वभावतः प्रगतिशील प्राणी हो । त्यो बुद्धिको प्रयोगद्वारा आफ्ना चतुर्दिक् प्राकृतिक परिस्थितिलाई निरन्तर सुधारगर्दै परिष्कृतगर्दै लैजान्छ । यस्तो प्रत्येक जीवनपद्धति, रीति, नीति, रहन सहन, आचार विचार, नवीन अनुसन्धान र आविष्कार, जसद्वारा मानव पशु र जंगलीको श्रेणीबाट माथि उठ्न सक्छ र सभ्य बन्दछ ।

अंग्रेजी विद्वान् टी.एन. इलियटले संस्कृतिको व्यापक परिभाषा गरेको छ, जसको नेपाली रूपान्तर यस प्रकार छ- शिष्ट व्यवहार, ज्ञानार्जन कलाहरूको सेवन इत्यादिका अतिरिक्त कुनै जाति अथवा राष्ट्रका ती सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू जुन त्यसलाई शिष्टता प्रदान गर्दछन्, त्यसका संस्कृतिका अंगहुन् । जस्तै: घोडादौड, नौकाप्रतियोगिता, खानपानका प्रकारहरू, संगीत, नृत्य इत्यादि ।
(नेपाली रूपान्तर)

मुनि श्री विद्यानन्दका अनुसार- "संस्कृति" संस्कारका पुञ्जको नामान्तर हो । वस्तुतः कुनै पनि समाजको रचना उसको आन्तरिक आचार संगठनमा निर्भर रहन्छ, जसलाई संस्कृति भन्दछन् । यसैले संस्कृति विना समाज रचनाको कल्पना सम्म पनि गर्न सकिन्न । संस्कृति समाजको प्राणतत्व हुनुका साथै समाजको पथप्रदर्शिका पनि हो । जुन समाज र मनुष्यलाई समुन्नत गर्नका साथै त्यसलाई दोषमुक्त बनाइदिन्छ । संस्कृतिका प्रमुख तत्व हुन्- धर्म, दर्शन, साहित्य, संगीत र कला आदि ।
(नेपाली रूपान्तर)

लोकसंस्कृति हाम्रो संस्कृतिको प्रमुख अंग हो । यस अन्तर्गत हाम्रा चाड, पर्व र जन्मदेखि लिएर विवाह आदि शुभकार्यमा गाइने मांगलिक सकुन (सगुन) आदि पर्दछन् ।

“लोकस्तु भुवने जने” यस अमरकोषको भनाई अनुसार “लोक” शब्दले संसारलाई र “जन” बाची अर्थलाई समेत जनाउँछ । अतः लोकसंस्कृतिको तात्पर्य हो- जन-संस्कृति । हाम्रो डोटी क्षेत्रको लोकसंस्कृतिको पक्ष अति नै हृदयस्पर्शी, मार्मिक र रोचक छ । हाम्रो समाजले वर्षभरि मनाइने विभिन्न पर्वहरूको प्रसंगहोस् अथवा शुभजन्म, व्रतबन्ध वा शुभविवाह आदिको सन्दर्भहोस्, उक्त अवसरमा नारीहरूद्वारा सुललितस्वरले गाइने सकुन, (फाग) र जाँत अर्थात् देवयात्रामा गाइने सुरीला र हृदयस्पर्शी मांगलिक फागहरू हुन् । यस्तै गौरा (गोरा) पर्वमा गाइने गीतहरू हाम्रा लोकसंस्कृतिका परिचायक हुन् । गौरापर्व यस क्षेत्रको अति नै प्रसिद्ध पर्व हो । मंगल गायिका नारीहरू गौरा र महेश्वरको प्रतिमूर्तिलाई आफ्ना काख र शिरमा राखी नाच्दै नाच्दै निम्नप्रकारका रमणीय एवं भावपूर्ण सुललितगीतहरू गाउँन थाल्दछन् -

नाच नाच लोलीगोरा (गौरा) तमरो कैसो नाच । टेक
नाककी नुथिया विना नाच लै न आउँनो ।

नाककी नुथियालोली तोकि ताई, पुर्याउँलो ।

उपरी इन मैना इजु हाम माइत आउँला

नाककी नुथिया इजु ताँइवसी लाउँला ।

गौरापर्वमा नारीहरूले यसरी सुन्दरनाच प्रस्तुत गर्दछन् भने अर्कोतिर पुरुषवर्गले पनि हर्षोल्लासको वातावरणमा सामूहिक स्वर, ताल र लयका साथ गाउँदै खेल खेल्न प्रारम्भ गर्दछन् । उदाहरणार्थ केही गीतहरूको उद्धरण यस प्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

क्याउ क्याउ काठकी हुंडकुल्ली

क्याउ सुता पाटका डोर ?

खैर खुमारकी हुडकुल्ली

नौ सुता पाटका डोर ॥

एकातिर यस्तो लोकसंस्कृति मूलक धार्मिकपक्षको खेल शुरूहुन्छ भने अर्कोतिर नवयुवकहरू उमंगले भरिएर “ड्यौडा” खेलन मस्त हुन्छन् । ड्यौडाका अनेक लय र तर्जहरू छन् । ती

लोक
उछ
डोटे
क र
रूको
दिको
गाइने
मा र
वर्मा
न् ।
यिका
व र
वपूर्ण
टेक
ईछन्
हिक
रम्भ
कार
खेल
डा
ती

सबैको उद्धरण प्रस्तुतगर्नु संभव नभए पनि एउटा उद्धरण प्रस्तुतगर्नु सान्दर्भिक हुनेछ ।

तर्जः हिरा लाल बौरान पकं घम् ।

र्याउँ र्याउँ खोला भ्याउँ पानी लान बौरान पकं घम् ।

वाई बुराउँज वोटि हिरालाल बौरान पकं घम् ।

तोकि संभ्या उसोइरन्छ लाल बौरान पकं घम्

घिउ लायाको रोटि हिरालाल बौरान पकं घम् ॥

यस्तै ड्यौडाका अनेक ताल र लयहरू छन् । युवा र युवतीहरू मस्त भएर भुम्वै गाउँदै, (न्यौल्या) लयमा र “सोट्टा” तथा “ल लविर्या छम्को” को लयमा खेल खेल्न लाग्दा सहृदय श्रोताहरूको मन भावविभोर हुन थाल्दछ । अनि कता कताको बितेको सम्भनाले हृदय द्रवित हुन थाल्दछ ।

यसै भावनालाई पुष्टगर्ने किसिमको भाव महाकविकालिदासले पनि आफ्नो सुप्रसिद्ध नाटक “अभिज्ञान शाकुन्तलम्”मा यस प्रकार दर्शाएका छन् ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमवोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ॥

(“अभिज्ञान शाकुन्तलम्” ५।९)

अर्थात् सुखी प्राणी पनि रमणीय वस्तुलाई देखेर र सुमधुर शब्दलाई सुनेर अत्यन्त उत्कण्ठित हुन थाल्दछ, यो हुनुको कारण निश्चय पनि त्यो व्यक्तिले जन्मान्तरका स्वाभाविक प्रेमको संस्मरण गरिरहेको हुन्छ । ठीक त्यही स्थिति उक्त लोकगीतमा प्रतिबिम्बित भएको छ । कल कलस्वरले वगेको खोलाको सुमधुर ध्वनि र प्रतिध्वनिलाई सुनेर सहृदयजनको मनःस्थिति उत्कण्ठापूर्ण अवस्थामा परिवर्तित हुन पुगेको छ ।

यस्तै अन्य अवसर सम्बन्धी लोकसंस्कृतिका अति रोचक हृदयस्पर्शी दृष्टान्तहरू प्रस्तुतगर्न सकिन्छन् । यसै सन्दर्भमा लोकसंस्कृतिका परिचायक लोकगीतहरूका मुख्यभेदहरू

प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । ती भेदहरू यस प्रकार छन् :-

१. संस्कारगीत- "सगुन", व्रतबन्ध, विवाह, नामकरण संस्कार (न्वारन), अन्नप्राशन (पासनी), कर्णवेध, अक्षरारम्भ आदि मांगलिककार्यमा गाइने मंगलगीतहरू ।

२. मुक्तकगीत- दोहरा, न्यौला (न्यौल्या), वैरा, भगन्यौल्या, भैलो, होली, धुमारी, अट्टवाली, भोलाउलो, ड्यौडा, रत्नपुतला, सबार्ई ।

३. इतिहासगीत- भडाहा, जागर, भारत, धुमारी, चैत, चाँचरी, आदि ।

४. कृषिगीत- चैतालो, खेडी गीत, भैनी, ऋतुगीत आदि ।

५. प्रार्थनागीत- फाग, जागर, चैत, ढुस्को, आदि ।

दीपावली पर्व अत्यन्त महत्वपूर्ण पर्व हो । यस पर्वमा बालक र बालिकाहरू भैलो खेल्ने गर्दछन् । बालकहरू भैलो खेल्दा निम्नानुसार गाउँने गर्दछन् ।

छेप्प छेपाउडी भैलो

पगफुल वाउडी भैलो

पगलिको फुलफुल्या भैलो

काँ जाई उव्ज्यो भैलो आदि ...

बालिकाहरू आशीर्वाद दिदै भैलो यसरी गाउँछन्-

गोठ गावडीकी लाख भरीस

विडो विडो ।

पाँड पुरिखको लाख भरीस विडो विडो ,

व्रतबन्ध गर्दा शास्त्रोक्त विधानानुसार हरिण, मृग आदिको छाला बटुलाई पहिराउने प्रचलन छ । त्यसै रीतिलाई प्रस्तुत लोकसंस्कृतिको परिचालय सगुन (मांगलिक) गीतमा यसरी प्रतिपादन गरिएको छ-

पैर बला पैर बला हरिणकी छला बला

हरिणकी छला ।

त्यस्तै मौज्जीवबन्धन गर्ने प्रचलन पनि शास्त्रोक्त विधान हो, त्यही संस्कृति निम्न निर्दिष्ट उद्धरणमा भल्किएको छ-

पैर बला पैर बला मूजकी ज्यौडी बला

मूजकी ज्यौडी ॥

डोटेली भाषिका (डोट्याली भाषिका) वा भाषा र यहाँको लोक-संस्कृतिको अन्योन्याश्रय सम्बन्ध छ अर्थात् नडमासुको सम्बन्ध छ । यी दुवै एक अर्काका परिपूरक हुन् । डोटेली भाषामा कला र संस्कृतिको सम्मिश्रण छ । यहाँ प्रकृति चित्रणको सजीवता छ, लक्षणा, व्यञ्जना र ध्वनि जस्ता काव्यका उत्कृष्ट तत्त्वहरू यसमा विद्यमान छन् । संगीतका ताल र लयहरू यहाँ सधैं आफ्नो प्रभाव दर्शाइरहेकै हुन्छन् । काव्यको रमणीयता र माधुर्य यहाँ पदे पदे दृष्टिगत हुन्छन्, त्यसैले यो डोटेली अथवा डोट्याली भाषिका- भाषिका मात्र नभएर भाषाकै रूपमा परिणत भएको छ । रेडियो नेपालबाट प्रसारणगरिने अवसर यस डोटेली भाषाले पनि पाउनुपर्दछ भन्ने हाम्रो अठोट छ ।

सन्दर्भ-सामग्री :

१. बृहद् नेपाली व्याकरणको प्रस्तावना । प्रथम संस्करण २०३३
२. डिक्शनरी अफ लिंगिस्टिक्स
३. तुलनात्मक भाषा शास्त्र, डा. मंगलदेव
४. सामान्य भाषा विज्ञान, डा. बाबुराम सक्सेना
५. राष्ट्रभाषा, प्रा. बालकृष्ण पोखरेल
६. प्राचीन भारतीय कला एवं संस्कृति
७. डोटी क्षेत्रको इतिहास तथा संस्कृति, डा. देवीप्रसाद ओझा ।

कसैको लोकमा हुन्न एकैनास समुन्नति

अरुको के कुरा हेर सन्ध्यामा सूर्यको गति ।

—कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल

हास्य - व्यङ्ग्यमा देखिने मानवीय सहजवृत्ति

— डा. देवीप्रसाद ओझा
राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कारद्वारा सम्मानित
अध्यक्ष-सु.प.सामाजिक सेवा तथा अनुसन्धान
समिति
एवं सदस्य- सु.प.शास्त्रानुसन्धान परिषद्

मानव प्रकृतिले निर्धारण गरेका सहज
वृत्तिहरूमा अनेक प्रकारका मान्यताहरूले
पनि स्थायी भावोत्पादकको भूमिका निर्वाह

गर्ने गर्दछन् । यस मध्ये नवरसको उत्पत्ति हुने भनी
निर्धारण गरिएको भावनात्मक श्रोतलाई हामी मानव हृदयमा
लुकेको सहज प्रवृत्ति मान्न सक्दछौं । रसहरूको अनुभूतिले
मानवीय संवेगहरूलाई विभिन्न धरातलहरूमा प्रवाहित गर्न
सक्ने क्षमता राख्ने हुँदा तात्कालिक परिस्थिति, भावना,
वातावरण, अनुभूति र मान्यताहरूले मानव मनको धरातलमा
व्याप्त विभिन्न प्रकारका प्रवृत्तिहरूलाई सहज ढंगले पैदा हुने
काममा मद्दत गर्दछन् भन्ने कुरा पनि यस तथ्यको अर्को एक
पक्ष हो । मानवको रहस्यमय र तर्कशक्तिभन्दा धेरै टाढा
रहने गरेको मनको मूल भावनाहरूले प्रायः जसो करुणा, घृणा,
प्रेम र प्रसन्नताका विभिन्न संवेगहरूलाई समेटेर राख्ने गरेको
हुँदा यसैमा अन्तर्निहित भावहरूको सेरोफेरो भित्र नै अनेक
उपभावहरू समानधर्मी रूपमा जन्मिने गर्दछन् । घृणाले क्रोध,
करुणाले आँसु, प्रेमले प्राण र समर्पण एवं प्रसन्नताले
हास्यभावका विविध क्षेत्रहरूलाई समेट्ने गरेको कुरालाई हामी
समानधर्मी भावहरूको एक उदाहरण पनि मान्न सक्दछौं ।
त्यसै कारणले गर्दा मानवको आदिकालको समयमा पनि कुनै
मानवले संतुष्टि र उपलब्धिको अनुभूति गरेमा प्रसन्नताको
भाव जन्मिने र प्रसन्नताको भावले हाँस्ने प्रवृत्तिलाई सहजढंगले
प्रदर्शन गर्ने गर्दै आएको थियो । यसको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण
प्रक्रिया त्यतिवेला आखेटबाट प्राप्त वस्तुद्वारा भोक शान्त
भएपछि उत्पन्न हुने सन्तुष्टि र त्यसबाट प्राप्त प्रसन्नताले गर्ने

गरेको चीत्कारलाई नै आजको सभ्य मानिसको हाँसोको पहिलो स्वरूप मान्नु पर्दछ ।

मानवले प्राणिशास्त्रीय र मानवीय सभ्यताको भौतिक विकासका अनेक चरणहरू पार गरेपछि मानवीय संवेदना, भावना र अनुभूतिका क्षेत्रहरूमा पनि क्रान्तिकारी परिवर्तन हुँदै आएको कुरा सर्वमान्य ठहरिन्छ । यसै क्रममा समाजिक जीवनमा भावावेश वृद्धिका अनेक मानकहरू पनि तैयार भैरहुनु स्वाभाविकै थियो । साहित्य, कला, संस्कृति, राज्य व्यवस्था तथा धर्मका क्षेत्रहरूमा मानिसहरूले नयाँ नयाँ सिद्धान्तहरूको परम्परा वसाल्दै गएपछि शरीरलाई, आत्मालाई तथा मनलाई संतुष्टि र आनन्द दिने भनी विभिन्न परम्पराहरू, सिद्धान्तहरू, दर्शनहरू र साहित्यहरूको सृजना हुँदै रह्यो । समष्टिमा यी सबैले उत्पन्न गरेको वातावरणद्वारा निश्चित भएका सृजनात्मक क्रियाकलापहरूले पनि समाजमा प्रभावशाली भूमिका निर्वाह गरेको हुँदा मानवीय प्रकृतिका अनेक प्रवृत्तिहरूको रहस्योद्घाटन पनि हुँदै रह्यो । यस मध्ये साहित्यिक क्षेत्रको विकास क्रममा भएका अन्वेषण अध्ययन तथा तर्कपूर्ण र भावपूर्ण अभिव्यक्तिहरूले मानवीय संवेदना सम्बन्धी अनेक नयाँ मापदण्ड स्थापित गरेको हुँदा मानवीय संवेदनाहरूलाई प्रस्फुटित गर्ने अनेक रसहरूको विषयमा पनि खोज गरियो । यसरी मानवको मन भित्र लुकेका संवेगहरूलाई वर्गीकरण गर्दा नवरसहरूको पहिचान हुन गयो र यस मध्ये हास्यरसले पनि स्थान पायो । फलस्वरूप मानवीय जीवनमा र सामाजिक परिवेशमा हास्यरसले स्थान पाई मानवीय प्रकृतिको एक सहज तथा आवश्यक अंगको रूपमा यसलाई स्वीकार गरिने मान्यता पनि वस्न गयो । मानवीय मन वा समाज चाहे त्यो अत्यधिक विशाल र उन्नतिशील होस् अथवा आदिम अवस्थामा भए पनि हास्य भावनालाई समान तथा सहज ढंगले पालना गर्दो रहेछ भन्ने कुरा पनि यसै मान्यताबाट सिद्ध हुन पुगेको हुँदा हाम्रो चर्चाको विषय समाजमा विद्यमान रहेको हास्य प्रवृत्ति, परम्परा र माध्यमहरूसम्म मात्र सीमित गर्नु पर्ने हुन आएको छ । यस

सन्दर्भमा देशको अन्य भागभन्दा तुलनात्मक रूपले र अपेक्षाकृत ढंगले कम विकसित मानिएको सुदूरपश्चिमको समाजमा विद्यमान रहेको हास्य-परम्पराको विषयमा मात्रै चर्चा गरिए पनि मानवीय मूल प्रवृत्तिको सहजतालाई न मानिनु पर्ने कुनै कारण देखिदैन ।

मानवीय संवेदनाहरूले अभाव, पीडा अथवा फुर्सदको वातावरण पाएपछि वढी सक्रिय हुने अवसर पाउने हुँदा मानवीय जीवनका सुख-दुःखका क्षणहरूलाई ध्यानमा राखी लोकसाहित्य, लोक-परम्परा एवम् लोक-सांस्कृतिक प्रचलनहरूको जग वसेको हुने गर्दछ । लोकगीत, लोकनृत्य, लोकवार्ता, लोकनाट्य तथा समसामयिक साहित्यको रूपमा देखा परेका यस्ता परम्पराहरूले समाजको सुख-दुःखका प्रत्येक क्षणलाई अभिव्यक्ति प्रदान गर्ने गरेको हुँदा दुःखका क्षणहरूले वेदना दिन्छन् भने सुखका क्षणहरूले हास्य भावलाई मुखरित गर्ने वातावरण बनाउने गर्दछन् । यसरी हास्य तथा व्यङ्ग्यको आपसमा घनिष्ठ सम्बन्ध स्वाभाविक रूपले गासिने हुँदा जहाँ हास्यका भावनाहरूले मुखरित हुने अवसर पाउँछन् त्यहाँ व्यङ्ग्यको झलक पनि स्वतः नै परिलक्षित हुने भएको हुँदा व्यंग्यले हास्यको र हास्यले व्यंग्यको परिपूरक भै काम गर्ने परम्परा पनि वस्न थालेको थियो । यसमध्ये सर्वप्रथम लोकगीतद्वारा मानव मनलाई आह्लादित गरी मनमा खुसीको भावना प्रवाहित गर्ने काम मुक्तक गीतहरूले सफलतापूर्वक गर्ने गरेको पाइन्छ । मुक्तक गीतहरूमा व्यंग्यको लागि पनि पर्याप्त स्थान निर्धारण गर्न गीतकारहरूलाई सुविधा हुने गर्दछ । यसरी नै वाल-लोकगीतहरूमा पनि स्वच्छन्द रूपले हास्य र व्यंग्यलाई समावेश गर्न सकिने भएको हुँदा वाल-लोकगीतहरूको तुकबन्दी गरी हास्य भाव संचार गर्ने चेष्टा गरिएको पाइने गर्दछ । वालगीतहरूमा गीतको सम्पूर्ण शब्द संयोजन सकिएपछि काउकुति लगाउने क्रियाले गर्दा पनि हास्य भाव प्रस्फुटित हुनु स्वाभाविकै हुन जान्छ । त्यसै कारणले वालगीतहरूलाई हास्य भाव जगाउने पृष्ठभूमि वा पूर्वसंकेतको

रूपमा पनि लिइने गरिन्छ । यसरी नै लोकनृत्यको पनि आफ्नै विशेषतायुक्त हास्य-व्यंग्य प्रवाहित गर्ने क्षेत्र निर्धारित भएको पाइन्छ ।

मेला, लोक-उत्सव र मांगलिक सामाजिक अवसरहरूमा आयोजना गरिने समाज सम्मत लोकनृत्यहरूमा गाइने गीतीय कथानकका भावहरूमा पनि कतै कतै हास्य-व्यंग्यको प्रसंग राखिनुलाई यसै प्रवृत्तिको परिचायक मान्न सकिन्छ । नृत्यको परम्परागत पदचालन वा अंग परिचालनको हावभाव र अभिव्यक्तिहरूमा प्रदर्शन गरिने दृश्यहरूले पनि जनमनमा हास्य भावना जागृत गर्नुलाई यसको नै अर्को पक्ष भन्नु पर्ने हुन आउँछ । रामायणको एक प्रसंगमा सीताले रामजीको अनुरोधमा चोलो फुकालेकोमा माथिल्लो अंग वस्त्रहीन हुँदा उनको सौन्दर्यको कान्तिलाई मन्दोदरीले लंकामा नै अन्तर्दृष्टिबाट हेरी चमत्कृत भएको प्रसंग उल्लेख छ । यो सौन्दर्यको छविले मन्दोदरी प्रफुल्लित हुँदा उनले हाँसेको र उनलाई विनाकारण हाँसेको देख्दा, हाँस्नु पर्ने कारणहरू यहाँ विद्यमान छैनन्, तै पनि तिमी किन हाँस्यौ भनी रावणले सोधेको कथानकलाई हेर्दा लोक-जीवनले हाँसो उठ्नु पर्ने केही कारणहरू रावणद्वारा उल्लेख गराएको देखिने गर्दछ । यसमध्ये के मलाई लुलो, लंगडो, कानो देखेर हाँसेकी हौ ? भन्ने कारण तर्फ हेर्दा यसलाई इन्कार गरेर तथा मूल कुरा लुकाएर मन्दोदरीले आफू हाँस्नु पर्ने कारणहरूमा फलामको डण्डी कीरा, धमिराले खाएको देखे, साँपको पगरी बाँधेको देखे, दूध दहीको चौकीदारी विरालोले गरेको देखे । गाई-गोरुको गोठालो बाघले भएको देखे भनी भनेको पाइन्छ । यसरी व्यंग्य र हास्यको सुन्दर समन्वयले लोक-नाट्य र गीतमा स्थान पाएपछि लोक-जीवनमा हाँस्य र व्यंग्यलाई विस्तार गरिदै जाने थप अन्य परम्परागत अवसरहरूको सिर्जना हुँदै रह्यो । त्यसै कारणले गर्दा हास्य व्यंग्यले समाजभित्र साहित्यको रूपमा, परिस्थितिहरूको रूपमा, परम्परागत प्रचलनको रूपमा तथा आयोजनाहरूको रूपमा पनि आफ्नो स्थान स्थायी रूपले

निर्धारित गर्दै गएको कुरा आज एक यथार्थको रूपमा समाजमा विद्यमान देखिन्छ । यस सन्दर्भमा लोक-वार्ताको क्षेत्र पनि विशेष रूपले विकसित हुँदै गएको प्रसंगलाई अगाडि बढाउनु जरुरी हुने गर्दछ । लोक वार्ताहरूमा अनेक ऐतिहासिक आख्यान, काल्पनिक कथाहरू, धार्मिक सन्दर्भहरू तथा अन्य अकवर वीरवलका किस्सा जस्ता आयातीत हास-परिहासका सामग्रीहरूको विशेष स्थान देखिने गर्नु यसको महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन आउँछ । स्मरणीय कुरा के छ भने सामाजिक गीतीय नाट्य-परम्परा तथा ऐतिहासिक र सामाजिक आख्यानहरूको सम्बन्ध एक अर्काको परिपूरकको रूपमा भएको हुँदा कथानकमा आवश्यकता अनुसार राखिने गरेको हास्य-व्यंग्यको भावनालाई लोक नाट्यले मूर्त रूप दिने गरे पनि अन्य आख्यानहरूको भने आफ्नो नै मौलिक प्रभाव रहने गर्दथ्यो । जनजीवनमा सबभन्दा बढी प्रचलित लछुवा कोठारीका सातभाइ छोराहरूको कथाका विविध पक्षीय हास्य प्रसंगहरूले यस प्रकारको मौलिकतालाई आफ्नै भित्र समाहित गरी जनजीवनमा हास्यधारालाई जीवित राख्ने काममा ठूलो योगदान दिएकोलाई हामी यसको प्रथम उदाहरण मान्न सक्दछौ । लछुवा कोठारी वास्तवमा आफू बुद्धिमान भएपनि उसका सातै जना छोराहरू मूर्ख भएका र उनका मूर्खतापूर्ण कार्यहरूमा सामाजिक व्यंग्य र हास-परिहास दुइटैले स्थान पाएको हुँदा, समाजले हास्य र व्यंग्यका भावनाहरू प्रदर्शित गर्ने सन्दर्भमा यिनीहरूका कथालाई बारम्बार पुनरावृत्ति गरिने परम्परा अद्यापि विद्यमान छन् । लछुवा कोठारीका छोराहरूले नूनको खेती गरेको र प्रत्येकले आफूलाई नगन्ने अरुलाई गन्ने गर्दा एक भाइ हराएको भनी दुःख मनाउ गर्ने जस्ता हास परिहासका कथाहरूमा सामाजिक व्यंग्य पनि लुकेको कुरा स्वीकार नगरी रहन सकिदैन ।

व्यक्तिको आफ्नो मूर्खतापूर्ण काम, विनोदप्रियता, अभिनयक्षमता काव्यप्रतिभा, विचित्रता, अस्वाभाविकता एवम् दौतरी र वातावरणहरूको अनौपचारिक मधुर सम्बन्धले पनि जनजीवनलाई समय समयमा हास्यव्यंग्यको स्वाद चान्ने अवसर

सहज ढंगले प्रदान गर्ने गर्दछ । सामूहिक जीवनमा अत्यधिक महत्त्वपूर्ण स्थान बनाउन सफलता पाएको रामलीला नाटक मंचनको परम्पराले पनि विगत ७० वर्षदेखि हास्यव्यंग्यको क्षेत्रमा थप आयामहरू थप्ने काम गरेको देखिन्छ । आयोजकहरूले नाटकको बीच-बीचमा विदुषकहरूबाट हास्य प्रसंग वा हास्य अभिनयको लागि प्रबन्ध गर्नुले पनि यतातिरको समाजमा हास्यव्यंग्य धाराको एक नयाँ श्रोत प्रवाहित भएको थियो । रामलीला नाटकको क्रममा पनि बाँदर, भालु, राक्षसहरूको विचित्र स्वरूप र स्वभाव, केवटहरूको अनौठो बोली व्यवहार तथा धनुषयज्ञमा आएका देश विदेशका राजाहरूको विचित्र पोशाक बोली र हावभावद्वारा हास्य-व्यंग्यरसको प्रवाह गरिने पृष्ठभूमिमा रामलीला मंचनको माध्यमबाट एक स्तरीय हास्यव्यंग्य परम्परा समाजमा बस्न गएको देखिन आउँछ । हुन त वैतडीका चन्द तथा डोटीका शाही मल्ल राजाहरूको राज्यकालमा पनि आजभन्दा ४०० वर्ष पहिलेदेखि भाण भनिने जाति विशेषका मानिसहरूद्वारा श्रावणको महिनामा प्रत्येक वर्ष हास्य र व्यंग्यमा आधारित स्वांग देखाउने प्रचलन यहाँ व्याप्त नै भए पनि यसको स्वरूपमा समयानुकूल परिवर्तन हुन नसकेको हुँदा यसलाई बाध्यताको रूपमा स्वीकार गरिदै आएको परम्परा केही वर्ष पहिलेसम्म यहाँ कायमै थियो । मुस्लिम शासनकालमा अकबर बादशाहको समयदेखि प्रचलित भएको भनिने यस प्रचलनमा भाणहरूलाई यो महिना भरी स्वांग देखाउँदा हास्य र व्यंग्यको रूपमा केही कुरा जुन सामान्यतया अन्य अवसरहरूमा भन्न र गर्न वर्जित हुन्थे तिनलाई यो समयमा छुट दिइएको हुन्थ्यो ।

साउनको महिना भरी भाणहरूले एक लंगौटी मात्रै लगाई आडमा चित्र-विचित्र ढंगले सेतो कमेरो (माटो) दली हाथमा लट्ठी लिई ठाउँ-ठाउँमा घुम्ने, माग्ने र विचित्र बोली, स्वरूप, हावभाव, अभिव्यक्ति एवम् वार्तालापद्वारा समाजमा हास्य र व्यंग्यको वातावरण सृजना गर्ने गरेको परम्परालाई देखेहरू आज पनि जीवितै छन् । गाई-जात्राको सम्पूर्ण उद्देश्यगत

मौजुदा परम्परासंग यसले मेल नखाए पनि केही भलक त निश्चय नै यसमा देखिनुलाई शोधको विषय मान्न सकिने देखिन्छ ।

यसरी जस्तो कि पहिले पनि भनिएको छ मानवीय मूल प्रकृतिले नै निर्धारण गरेका अनेक सहज प्रवृत्तिहरूलाई मनुष्यले परम्पराको रूपमा निर्वाह गर्दै जाने क्रममा प्रसन्नताको भावले मन प्रफुल्लित भै त्यसको प्रतिक्रियाको रूपमा हाँसोको अभिव्यक्ति हुने कुरालाई कसैले पनि अस्वीकार गर्न सक्दैन । समाजमा मांगलिक अवसरहरूले प्रायः जसो हाँसोको वातावरणलाई स्थायी स्वरूप प्रदान गर्ने काममा ठूलो सहयोग गर्ने गरेको कुरालाई पनि उपेक्षा गर्न सकिदैन । मनोरंजन प्रदान गर्ने वातावरणजन्य अवसर तथा परिस्थितिहरूले पनि हास्यभावलाई प्रदर्शन गर्न मद्दत दिने हुँदा जहाँ पनि मनोरंजनको पृष्ठभूमि तैयार हुन्छ त्यहाँ प्रसन्नताले सक्रियता देखाउने र यो सक्रियताले गर्दा मानव मनमा हास्यभावना स्वतः नै मुखरित हुनु पनि एक स्वाभाविक प्रवृत्ति मान्नु पर्ने हुन आएको छ । यस क्रममा विवाह, व्रतबन्ध, न्वारन, मेला, जात्रो, होरी (फागु), देवाली (तिहार), गोरा, पुतली सेलाउने, गाउँखाने कथा, बातें सुन्ने सुनाउने विशेष अवसर तथा बालक, तन्नेरी, बृद्ध र महिला पुरुषहरूको एक आपसमा हुने ठट्ट्याली आदिका सामान्य दैनिक व्यवहारहरूले पनि हास्यव्यंग्यको भावनालाई लोकप्रिय बनाउन र जीवित राख्ने काममा धेरै सहयोग दिएको देखिने गर्दछ ।

अन्त्यमा क्षेत्रीय साहित्यलाई विकसित गराउने काममा लागेका विविध आधुनिक प्रवृत्तिहरूले पनि हास्य-व्यंग्यको महत्त्वलाई जनजीवनमा स्थायित्व प्रदान गर्ने काममा धेरै मद्दत गरिरहेका हुँदा समाजको शिक्षित वर्गको परिवेशमा पनि हेर्ने, पढ्ने र लेख्ने गरिएको व्यंग्य-हास्य साहित्यले महत्त्वपूर्ण लोकप्रियता पाइरहेको देखिनुलाई एउटा सन्तोषको विषय मान्न सकिन्छ । सामाजिक परिवेशको विकृति, अन्धविश्वास, रूढिवादिता तथा राष्ट्रिय परिस्थितिहरूले उब्जाएका भ्रष्टाचार, अनियमितता,

असमानता एवम् अन्यायका यथार्थहरूलाई हास्य-व्यंग्यको माध्यमबाट जनताको माझमा सरल ढंगले पुर्याउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई यस लोकप्रियताको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्नु पर्ने हुन आउँछ । यस्ता विकृतिहरूलाई जनताको माझमा नग्याउने काममा व्यंग्य साहित्य, कार्टुन, स-साना नाटकहरूको प्रदर्शन, चुटकिलाहरूको वखान र व्यंग्य मिश्रित प्रवचनहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेको हुँदा हास्य-व्यंग्य साहित्यको माध्यमबाट हास्य रसको प्रवाह हुनुको साथै जनचेतना पनि अभिवृद्धि गरिने दोहोरो काम भैरहेको देखिनु यसै क्रमको एक अन्य विशिष्टता हुन पुगेको छ । यस स्थितिमा हास्यव्यंग्यको पारम्परिक परिवेश लोकसाहित्य र लोक-परम्परालाई पनि परिष्कृत रूपमा पुनर्जीवित गर्ने र अहिले धेरै मन्द गतिले विकसित भैरहेको हास्य-व्यंग्य साहित्यको क्षेत्रीय स्तरलाई अझ बढी प्रोत्साहित पारी अगाडि बढाएको खण्डमा समाजमा हास्य रसको माध्यमबाट मानवीय संवेगहरूलाई सुख र प्रसन्नताको रूपमा मात्रै परिणत गर्ने काममा ठूलो मद्दत मिल्न सक्ने तथ्यलाई नकार्न सकिदैन ।

◊ ◊ ◊

तिमी आफूलाई भगवान् समक्ष समर्पित गर
यो नै सबभन्दा उत्तम सहारा हो । जसले यो
सहारालाई चिन्दछ ऊ भय, चिन्ता र शोकबाट
सर्वदा मुक्त हुन्छ ।

— श्रीमद्भगवद्गीता

◊ ◊ ◊

समय र परिस्थिति बुझेर काम गर्ने
व्यक्ति नै सफल हुन्छ ।

—चाणक्य

डोट्याली भाषा : एक परिचय

- डा. टेकराज पन्त

महेन्द्रविद्याभूषण "क", राष्ट्रिय शिक्षा दिवस
पदक, गद्दी आरोहण रजत महोत्सव पदक
क्याम्पस प्रमुख

सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पस, महेन्द्रनगर

भाषा, मनको भावनालाई अर्का सामु, प्रकट गर्ने एउटा सशक्त माध्यम हो । यसको अभावमा कसैले पनि आफ्नो मनका कुराहरू अरुसम्म पुर्याउन नै सक्तैन । उसो त, मानिसले संकेत वा इशाराहरूद्वारा पनि आफ्नो इच्छा वा भावनाहरू आंशिकरूपमा व्यक्त गर्न सक्तछ, तथापि, संकेतद्वारा मात्र मानिसले आफ्नो सम्पूर्ण अभिव्यक्ति गर्न पाउँदैन । यसैले, भाषा विना मानिस अपूर्ण नै रहन जान्छ । किनभने, उसका चाहनाहरू अपूर्ण रहन्छन्, कुराहरू अपूर्ण रहन्छन् । यसैले मनुष्यलाई पूर्ण हुनका लागि भाषा आवश्यक हुन्छ ।

भाषाको एउटा अर्को पनि महत्व हुन्छ । भाषाको ज्ञान विना कुनै पनि समाजको पूर्ण ज्ञान हुन सक्तैन । त्यस समाजको, रीति-रिवाज, चाल-चलन, संस्कृति, परम्परा, कुनै पनि कुराको पूर्ण रूपमा ज्ञान हुँदैन । भाषाले, जसरी कुनै पनि मानिसका अन्तरंग भावनाहरूको ज्ञान गराउँछ, त्यसरी नै कुनै पनि समाजको अन्तरंग कुराहरूको पनि ज्ञान गराउँछ । कुनै पनि समाजको पूर्ण अध्ययन तब मात्र सम्भव हुन्छ, जब समाजको भाषाको पनि सम्पूर्ण ज्ञान हुन्छ । उदाहरणार्थ, हाम्रो प्रिय डोट्याली भाषाको एउटा शब्द छ "दूधाको" यस शब्दको अन्य भाषाहरूमा जस्ताको त्यस्तै अनुवाद गर्न सकिदैन । यसैले यसको सांस्कृतिक अर्थ जान्नको लागि हाम्रो भाषालाई नै सिक्नु पर्ने हुन्छ । हुन त "दूधाको" लाई हामी विवाहित डोट्याली महिलाहरूले पुरुषहरूले यज्ञोपवित धारण गरे जस्तै धारण गर्ने एउटा पवित्र धागो भनेर अनुवाद गर्न सक्तछौं, तर पनि "दूधाको" को शब्दानुवाद भने गर्न कठिन हुन्छ । त्यस्तै

काश्मिरी भाषामा एउटा शब्द छ "पन" । उसोत, "पन" भन्नाले हाम्रो यतातिर मांस मिसाएर बनाइने घीउको "पुरी" जस्तै हो । तर, "पुरी" भन्नाले मात्रै "पन" को सांस्कृतिक अर्थ पूरा हुदैन । किनभने "पन" भनेको हाम्रो पुरी जस्तो एउटा स्वादिष्ट परिकार मात्र हैन अपितु यो एउटा विशिष्ट चाडपर्वका दिन काश्मीरका पण्डित समुदायहरूद्वारा परस्परमा एक अर्काको कल्याणको कामना गर्दै प्रसादका रूपमा ग्रहण गरिने एउटा पवित्र वस्तु पनि हो । यसबाट थाहा हुन्छ कि भाषा, भनेको मनको भावनालाई अर्काको समक्ष पुर्याउने एउटा साधन मात्र हैन कि यो हाम्रो समाजको, संस्कृतिको, परम्परा र आस्थाको पनि एउटा प्रतीक हो ।

भाषाशास्त्रीहरूका मतमा, आजभन्दा करीव ५ लाख वर्ष अघि भाषाको जन्म भएको हो । हुन त मानव सृष्टिसंगै भाषाको पनि सृष्टि कुनै न कुनै रूपमा भएकै हुनु पर्दछ, तथापि सबैले सबै थोक राम्ररी बुझ्ने किसिमको भाषा भने लगभग ५ लाख वर्ष पहिले जन्मेको मानिन्छ । तत्पश्चात भाषा लेखिन थालिएको मानिन्छ । विज्ञहरूको भनाई अनुसार आज भन्दा ५ हजार वर्ष पहिले भाषाको लेखन कार्य आरम्भ भएको हो । यस्तो भएर पनि सबै स्थानमा एक जस्तै भाषा बोलिदैनन्, भिन्न भिन्न स्थानमा भिन्न भिन्न भाषा बोलिन्छन् । मानिसहरू आफ्नो सुविस्ता अनुसार भिन्न भिन्न स्थानमा बस्ने गर्दछन् । जुन ठाउँमा मानिसहरू बस्दछन् त्यसै ठाउँमा नयाँ भाषाको जन्म हुन्छ । जतिसुकै प्रयत्न गरे पनि सबै ठाउँका भाषाहरू एक जस्तै हुन सक्दैनन् । भाषाशास्त्रीका भनाई अनुसार हरेक ८ कि.मि. को दूरीमा एउटा नयाँ भाषा जन्मिन्छ, यही कारण हो कि संसारमा धेरै भाषाहरू छन् । यो अर्को कुरा हो कि, कुनै भाषा बोल्नेहरूको संख्या बढी हुन्छ भने कुनै भाषाको कम । यसो भएर पनि भाषाको महत्त्व कम हुदैन र सबैको आआफ्नो विशिष्टता हुन्छ । हाम्रो भाषा "डोट्याली" पनि यस्तै भाषाहरू मध्येको एउटा भाषा हो ।

"डोट्याली" भाषा कुनै एक गाउँको, जिल्लाको या

अंचलको मात्रै नभएर एउटा विशाल सांस्कृतिक क्षेत्रको भाषा हो, यसको नाउँ “डोट्याली” भए पनि यो डोटी गाउँ या डोटी जिल्लामा मात्रै बोलिदैन । यस भाषालाई बोल्ने मानिसहरू महाकाली र सेती अंचलमा फैलिएकाछन् । प्रारम्भमा यो भाषा यी दुवै अंचलका पहाडी जिल्लाहरूमा मात्रै बोलिने गरिन्थ्यो भने अहिले आएर, जबदेखि, पहाडका मानिसहरू तराईमा आएर बस्न थाले तबदेखि यो भाषा कैलाली र कंचनपुरमा पनि बोलिन थालेको पाइन्छ । आज यस भाषालाई बोल्ने मानिसहरूको संख्या लाखौंमा छ ।

“डोट्याली” भाषा एउटा प्राचीन भाषा हो, यसको इतिहास धेरै लामो छ । जबदेखि यस क्षेत्रमा मानिसहरू बाहिर बाट आइ बस्न थाले तबदेखि नै यस बोलीको पनि विकास भएको पाइन्छ । खोज्दै जाने हो भने यसको इतिहास पुग नपुग ८ सय वर्षको हुनेछ, किनभने भारतमा मुसलमानहरूको राज्य छँदा उनीहरूको आतङ्कबाट वाचनका लागि धेरै हिन्दूहरू पहाडतिर भागेर आएका हुन् । भारतमा मुसलमानको राज्य स्थापना भएको लगभग यत्तिकै अवधि मानिन्छ । तब देखि नै भारत तथा नेपालका धेरै जसो ठाउँबाट आएका मानिसहरू हाम्रो यस डोटी क्षेत्रमा पनि बसेको कुरा पुराना बूढापाका मानिसहरू पनि भन्ने गर्दछन् र इतिहासमा समेत पढ्न पाइन्छ । यति लामो इतिहास र यति प्राचीनता रहेको यस भाषामा पहिलेदेखि नै केही न केही फरक अवश्य रहेको हुनुपर्दछ, किनभने त्यस बेला मानिसहरू छुट्टाछुट्टै स्थानबाट आएको हुनुपर्दछ, तर पनि यस भाषाको मूल स्वरूप भने सधैं एक जस्तै रहेको हुनुपर्दछ, यो कुरा यस भाषाको आजको स्वरूप हेरेर पनि अनुमान लगाउन सकिन्छ । यो अर्को कुरा हो कि केही न केही, कहिँ न कहिँ यसमा फरक अवश्य आएको होला, फरक आएको देखिन्छ पनि । उदाहरणका लागि नागी मल्लका पालामा बोलिने यस भाषाको स्वरूप र अहिले बोलिने गरेको स्वरूपसँग मिलाउन गराए यो फरक स्पष्ट देखिन्छ । यो हाम्रो सौभाग्य नै मान्नु पर्ला कि, यस्तो

प्रतिकूलतामा पनि यो भाषा अद्यावधि जीवित नै छ, किनभने आधुनिक कालमा विज्ञान तथा संचारका साधनहरूमा भएको नवीन अनुसन्धान र प्रगतिले संसारमा बोलिने भाषाहरू एकदमै कम हुँदै गएका छन् । अब आएर यस्तो स्थिति छ कि, जहाँ आजभन्दा ३०।४० वर्ष मात्र पहिले संसारमा करीब २० हजार भाषाहरू बोलिन्थे भने आज यो संख्या जम्मा ६ हजार ५ सय मात्र छ । यी ६ हजार ५ सय भाषाहरू मध्ये पनि कुनै कुनै भाषा-भाषीहरूको संख्या त मात्र १००।२०० छ । अष्ट्रेलियाको एउटा आदिवासी समुदायले बोल्ने गरेको भाषा “जानीन ज्यून” को स्थिति त यति खराब छ कि, यो भाषा बोल्ने मानिसहरूको संख्या, २०५४ असौज ७ गतेका दिन वि.वि.सी.वाट प्रसारण गरिए अनुसार, जम्मा चार जना छन् । यसैले यो हाम्रो सौभाग्य नै मान्नु पर्दछ कि अतिशय लापरवाही हुँदाहुँदै पनि आफ्ना लाखौं-लाख भाषाभाषीहरूसँगै यो भाषा अद्यावधि जीवित नै छ ।

“डोट्याली” भाषाका विशेषताहरू:

“डोट्याली” भाषामा अनेकौं विशेषताहरू रहेका पाइन्छन् । जसमध्ये पहिलो विशेषता यो हो कि, यो भाषा अत्यन्तै समृद्ध छ, यसमा शब्दहरूको कहिल्यै नसकिने कोप छ । यसको कोप यति भरपूर छ कि, जुनसुकै महाकाव्य लेख्दा, जस्तोसुकै छन्दहरूमा रच्दा पनि यसको शब्दमा कुनै अल्पता आउँदैन । उदाहरणका लागि, हामी एउटै पुरुषवाची शब्दका लागि वैक, बौस्या वैकान, मर्ध आदि अनेक शब्दहरूको प्रयोग गर्न सक्दछौं, त्यस्तै स्त्रीवाचक शब्दहरूलाई पनि स्वानी, वैकेनी, घघरिया, पुतारी आदि अनेक शब्दहरू प्रयोग गर्न सक्दछौं । त्यस्तै वटनलाई “वट्टन” भन्दा पनि हुने वा “टांक” भन्दा पनि हुने । जुतालाई “जुता” भने पनि हुने “पाउला” भने पनि हुने । यसरी यस भाषामा एकै शब्दका तमाम पर्यायवाची शब्दहरू पाइन्छन्, यसको एउटा निकै ध्यान दिनु पर्ने कुरा यो पनि छ कि, यसमा संसारका केही समृद्धतम भाषाहरू जस्तै क्रियापदका पनि पर्याय पाइन्छन् । जसरी संस्कृत भाषामा “भन्दछ” भन्नका लागि भणति, कथयति, वदति, निगदति, ब्रूते

आदि अनेक पर्यायको प्रयोग गर्न सकिन्छ त्यसरी नै यस भाषामा क्रियाका पनि धेरै पर्याय छन्, उदाहरणका लागि यदि कुनै मानिस केही काम “गर्न लागेको छ” भन्नु पर्यो भने डोट्याली भाषामा “अद्दा छ” “गद्दा छ” “पै रै छ” “गद्द ला रै छ” जस्ता धेरै शब्दहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै “गर्दैन” भन्नका लागि डोट्याली भाषामा “नाई गद्दो” भने पनि हुने “अदैन” भने पनि हुने । त्यस्तै नकारात्मक वाक्यहरूमा नकारवाची शब्द हिन्दी भाषा जस्तै पहिले लगाए पनि हुने वा नेपाली भाषा जस्तै पछि लगाए पनि हुने, त्यसमा कुनै अशुद्धि मानिदैन । किनभने जुन क्षेत्रहरू भारतको नजीकमा छन् त्यहाँ नकारवाची शब्द पहिले लगाउने चलन छ भने जुन क्षेत्र नेपाली भाषा-भाषीका नजीक छन् त्यहाँ नकारवाची शब्द पछि लगाउने चलन छ ।

यसको दोस्रो विशेषता हो कि, यसमा दुई शब्द या वाक्यलाई जोड्दा लगाइने संयोजक नेपाली, हिन्दी या अंग्रेजी जस्तै एक पल्ट लगाएर काम चल्दैन कि यसलाई दुईपल्ट लगाउनु पर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालीमा “राम र मोहन” हिन्दीमा “राम और मोहन” अंग्रेजीमा ‘Ram and Mohan’ हुन्छ भने यसलाई डोट्याली भाषामा भन्नु पर्दा “राम लै मोहन लै” भन्नु पर्दछ । यसमा हाम्रो बोलीमा संस्कृत भाषाको प्रभाव परेको जस्तो लाग्दछ, किनभने संस्कृत भाषामा पनि डोट्याली भाषा जस्तै संयोजकलाई दुई पटक लगाउनु पर्ने हुन्छ, उदाहरणार्थ “राम र मोहनलाई” संस्कृतमा भन्नु पर्दा “रामश्च मोहनश्च” भन्नुपर्दछ ।

यसको तेस्रो विशेषता यो छ कि, यसमा अन्य भाषामा पाइने केही शब्दहरू छैनन् जस्तै नेपाली भाषामा एउटा शब्द छ “तर” । यसै शब्दलाई हिन्दीमा अनुवाद गर्दा “पर वा मगर” भन्न सकिन्छ अंग्रेजीमा ‘But’ भनिन्छ, संस्कृतमा “किन्तु वा परन्तु” तर हाम्रो डोट्याली भाषामा यसको अनुवाद हुन कठिन छ । यस भाषामा “तर” भन्ने आवश्यकता पर्दा अलि रोकिएर बोल्दा “तर को आशय स्वतः आउँछ । जस्तै

नेपालीमा “राम गयो तर मोहन गएन” लाई डोट्यालीमा भन्नु पर्यो भने “राम गयो ... मोहन गयैन या नाई गयो” भनिन्छ ।

यस भाषाको चौथो विशेषता यो पनि हो कि यसमा जीवनका हरेक क्षेत्रमा हरेक अवसरहरूमा चाहिने गीत, मंगलगान, भजन, आशीर्वचन, भक्तिगीत आदि सबै पाइन्छन् । मानिस जन्मेको दिनदेखि लिएर उसको नामकरण, अन्नप्राशन, व्रतबन्ध, विवाह, आदिका दिन गाउनका लागि यसमा अनेकौं “फाग” (मंगलगान) छन् । त्यस्तै ग्रहण लागेका दिन गाइने फाग भिन्नै छन् भने, यस क्षेत्रको प्रमुख पर्व “गोरा” मा गाइने “फाग”हरू भिन्नै छन् । यति मात्रै हैन मनोरंजनका लागि गाइने विभिन्न स्वर र तालका गीतहरू भिन्नै छन् भने कसैको वीरताको बखान गर्ने “भडा” गीत भिन्नै छन् । यस्तै किसिमले भैलो खेल्दा, होरी मनाउँदा गाइने गीतहरू छुट्टै छन् । त्यस्तै उखान टुक्का, लोकोक्ति आदिका रूपमा “ऐना छन् बातै छन्”, साथै विरह वेदनाका गीतका रूपमा “वैरा” छन् । संक्षिप्तमा भन्ने हो भने जीवनको हरेक पक्षलाई प्रकट र अभिव्यक्त गर्न डोट्याली भाषा पर्याप्त छ ।

यस भाषाको अर्को विशेषताका रूपमा यो पनि छ कि, यस भाषाको पनि अन्य कतिपय “भारोपेली” भाषा परिवार “आर्य इरानेली” शाखा भित्र कै “शतम् वर्ग” बाट अपभ्रंश भएर जन्मेका भाषाहरू भैं आफ्नो कुनै छुट्टै लिपी नभएर “देवनागरी” लिपी नै छ । जसरी भाषाहरू देवनागरी लिपी मै लेखिन्छन्, त्यसरी डोट्याली भाषा पनि देवनागरी लिपीमा नै लेखिन्छ ।

उपर्युक्त विवेचनबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि, डोट्याली भाषाका अनेकौं भाषागत वैशिष्ट्य छन् तथापि यसको यो अर्थ होइन कि, यस भाषामा कुनै कमि नै छैन । अझ साच्चिकै भन्ने हो भने यस भाषामा कमिहरू पनि धेरै छन् । उदाहरणको लागि यति पुरानो भाषा भएर पनि यस भाषामा अहिलेसम्म न त कुनै पुस्तक नै लेखिएका छन्, न कुनै पत्रिकाहरूको

प्रकाशन नै भएको छ । न कुनै समाचार-पत्रहरू निकलेका छन्, न रेडियोबाट नै यस भाषाका समाचारहरू आउने गर्दछन् । न यसको कुनै व्याकरण छ न कुनै शब्दकोष नै । अरू त कहाँ हो कहाँ सरकारैबाट पनि यस भाषालाई राष्ट्रिय मान्यता पाइएको छैन । यो कस्तो दुर्भाग्य हो कि, यस भाषालाई बोल्ने यस क्षेत्रका ठुलठुला मानिस भए पनि यसको यो हवीगत भएको छ । दुई, तीन जना त यस क्षेत्रका प्रधानमन्त्री पनि भइसकेका छन् र कयौं मन्त्री भइसके, त्यसमा पनि कतिपय शिक्षा-संस्कृति मन्त्री बनिसके, विश्वविद्यालयका उपकुलपति बनिसके, नीति निर्माता बनिसके, तर पनि यस भाषाको अवस्था कहिल्यै सुधेन । कवि र साहित्यकारहरूले पनि आफ्नो प्रतिभाको प्रदर्शन यस भाषामा गर्न उपयुक्त मानेनन् । यो हाम्रो कस्तो दुर्मती होला, कहिले कहिले त सोच्दा नै दिक्क लागेर आउँछ । हाम्रै देशमा पनि हजार दुई हजार जनाले बोल्ने भाषालाई पनि ठूलो सम्मान पाइएको छ, जवकि लाखौं लाख मानिसले बोल्ने यस भाषाको कुनै गिन्ती छैन, हाम्रै मानिसहरू पनि यस्ता छन् कि अलिकता कोहि व्यक्ति कुनै अड्डा खानामा मुखिया, खरिदार मात्रै पनि भए कि आफू त आफैं, आफ्ना नानीहरूलाई पनि नेपाली वा अन्य कुनै भाषा बोल्न लगाउँछन् । यस्तो सोच्दछन् कि डोट्याली भाषामा बोल्दा उनीहरूलाई कसैले पाखे त भन्ने हैनन् ? चिन्तनको यसै दरिद्रताले त यस भाषाको यो दुर्दशा भएको हो ।

यो धेरै प्रसन्नताको कुरा छ कि, यता केही समयदेखि यस भाषाको सम्बन्धमा पनि केही चर्चा हुन थालेको छ । "प्याउली" "गुगुल्डी" "घुघुती" जस्ता पत्रिकाहरूको प्रकाशन यस भाषामा हुन थालेको छ । विद्वान् र बुद्धिजीविहरू पनि यस भाषाको विकास र संरक्षणमा लागि पर्दैछन् । विभिन्न संघ संस्थाहरूले पनि यस भाषाको प्रचार प्रसार गर्ने कार्य गरिराखेका छन् । ठाउँ ठाउँमा डेउडा खेलहरूको समायोजन भइराखेको छ । यो साच्चिकै एउटा शुभलक्षण हो । किनभने यस्तै प्रयास भइरह्यो भने यस भाषाले पनि सम्मानको दर्जा

पाउने छ ।

यति भएर पनि यसको उन्नतिका लागि यस भाषाका भाषाभाषीहरूले एउटा आन्दोलन नै चलाउनु पर्ने आवश्यकता छ, यसका लागि घरमा होस् कि बजारमा, स्कूलमा होस् कि क्याम्पसमा यस भाषामा बोल्ने मानिसहरूले एक आपसमा कुरा गर्दा यसै भाषाको प्रयोग गर्नु पर्दछ । भइलो खेल्दा यसै भाषाको भइलो गाउनु पर्दछ, गोरामा "ठाडो खेल" खेल्नुपर्दछ, त्यति मात्र हैन जन्ती, वरियातहरूमा पनि हिन्दी गीतका क्यासेट बजाउनु भन्दा आफ्नै बोलीका गीतका क्यासेट सुनाउनु पर्दछ । सरकासंग यस भाषालाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा मान्यता दिन दबाव दिनु पर्दछ । यस भाषामा पुस्तक छापिनु पर्दछ र अखवार चलाइनु पर्दछ । कम्तीमा प्रा.वि. सम्मको शिक्षाको माध्यम यसै भाषालाई बनाउने लक्ष्य राख्नु पर्दछ । पुराना चाड पर्वहरूलाई पुरानै ढंगले मनाउनलाई प्रचार प्रसार गर्नु पर्दछ । आफ्नो भाषालाई बोल्नमा लाज होइन, गौरवको अनुभूति गर्नु पर्दछ भनेर सबैलाई सिकाउनु पर्दछ । यति सबै कुरा गर्न सक्थ्यो भने यस भाषाको पनि भविष्य उज्ज्वल हुन सक्दछ ।

यो संगै जोडिएको कुरा अर्को पनि छ कि, कुनै पनि भाषाको विकासका लागि उसको एउटा शब्दकोष हुन आवश्यक हुन्छ, र व्याकरण हुन पनि आवश्यक हुन्छ । यो भएन भने कुनै पनि भाषा पूर्ण मानिदैन । यसैले यस भाषाका सबै विद्वानहरू मिलेर एउटा शब्दकोष र व्याकरणको निर्माण गरिनु पर्दछ, बेला बेलामा गोष्ठी, छलफल, वादविवाद, अन्तरक्रिया आदि गरी यसको विकास गर्ने लक्ष्य राखिनु पर्दछ । यसका साथ साथै यसै भाषामा बेला बेलामा निबन्ध प्रतियोगिता कवि गोष्ठी, नाटक, लोकगीत प्रतियोगिता, डेउडा आदिको आयोजना गर्नु पर्दछ । ससाना डकुमेन्ट्री फिल्म बनाएर देखाउनु पर्दछ । यस भाषाको विकासमा लागि पर्ने व्यक्तिहरूलाई सम्मानित र पुरस्कृत गर्नु पर्दछ । यी सबै कुराहरू सम्पादन गर्नका लागि एउटा उच्च स्तरको संस्था हुनु पर्दछ, तबमात्र यस भाषाको समुचित विकास सम्भव हुन्छ ।

डेउडा गीतका लय र तिनको अन्तर्भेद

— बट्टीप्रसाद शर्मा (जोराघाटी)

उपप्राध्यापक

सिद्धनाथ विज्ञान क्याम्पस, महेन्द्रनगर

लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये सर्वाधिक लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । यसमा पाइने साङ्गगीतिकताले गर्दा आकर्षक र मीठो हुन्छ । नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न जात्रा, चाडपर्व उत्सव आदिमा

लोकगीतका मधुर स्वर नसुनिने ठाउँ कतै पनि छैन । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका भीरपाखा, खोलानाला र तराईका हरिया फाटहरू लोकगीतकै भाकाले घन्किरहेका हुन्छन् । लोकगीतले नै जात्रा, चाडपर्व आदिमा पूर्णता ल्याउँछन् । यी नेपाली लोकजीवनका, संवाहक, साथी वा सहयात्री भएका छन् ।

त्यसै क्रममा डोटेली लोकगीत भाषिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेका छन् । डोटेली लोकगीतका विभिन्न शाखा प्रशाखाहरू मध्ये देउडा गीत महत्वपूर्ण र निकै लोकप्रिय हुनका साथसाथै त्यहाँका वासिन्दाका मनोरन्जनका प्रमुख साधन भएका छन् । देउडा गीतलाई ड्यौडा/डेउडा/ड्यौणा पनि भनिन्छ । यस गीतका नाउँ देउडा खेलको विधिसँग नै सान्दर्भिक छ । देउडा गीतलाई विभिन्न लय, भाकाको माध्यमबाट गाएर आकर्षक र मधुर बनाइन्छ । तसर्थ प्रस्तुत चर्चामा देउडा वा ड्यौडा गीत र तिनलाई गाउँदा प्रयोग गरिने मुख्य-मुख्य लय, भाका र ती भाकाको ड्यौडा गीतसँग के कस्तो अन्तर्भेद छ भन्ने देखाउने प्रयास रहेको छ ।

ड्यौडा गीत एकलै गाउँदा र सामूहिक रूपमा गाएर खल्दा लय, भाका अन्तर हुन्छ । उक्त दुवै अवसरमा गाईदा पनि अनेकौं लय, भाका प्रयोग गरिन्छन् । ड्यौडा गीतको आरम्भ, मध्य र अन्तमा कुनै टेक, पद जोडेर, ड्यौडाको कुनै

पाद वा चरण पुनरावृत्ति गरेर, लामो स्वर भिकर विभिन्न भाकामा आवद्ध गरी गाइने पद्धति नै डोटेली ड्यौडाका लय, भाकाहरू हुन् । यी लय वा भाकाहरूको नामकरण प्रायः गाउँदा प्रयोग गरिने टेकलाई आधार मानिएका हुन्छ । तसर्थ यसका निम्नलिखित प्रमुख लय वा भाकाहरू देखिन्छन् ।

१. मेरी वोजु
२. ए भिनाजु
३. ए हीरा होटलैमा वैरागिरी मोटरैमा
४. छमक्क, छमक्क
५. ओ हजारी पद्मफूल
६. सिक्र्या रुमाल
७. डाँणा साल मुडामाल
८. लौ, लौविरी छम्छम्
९. खेलमेरी दर्कादरी
१०. हिरालाल वौरान पकंधम् ।

डोटेली देउडाको संरचना लोकलयमा आधारित छ । यसमा लघुगुरुको महत्व हुँदैन । लोकछन्द २ वर्णगुच्छ र ३ वर्णगुच्छले निर्मित हुन्छ । एक वर्णगुच्छ पनि विरल हुन्छ । गीतका २ चरण हुन्छन् पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध । प्रत्येक चरणको बीचमा यति या विश्राम हुन्छ । देउडा गीतको मूल स्थायी संरचना एकै नासको हुन्छ । माथि भनिएका लय, भाकाले तिनको स्थायी संरचना बन्दछ ।

देउडाको स्थायी संरचनामा १४ अक्षरको एक पंक्ति भएको पाइन्छ । प्रत्येक चरणमा दुई पंक्ति हुन्छन् । पंक्तिमा आउने शब्दसंयोजन निम्नप्रकार अक्षरहरू रहेका देखिन्छन् ।

$$३+३+२+३+३ = १४$$

८ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । जस्तै :

पाको फल् चणीरे खायो काचोफल् रुखैछ ।

जाँ सम्म परानी रन्छ वाँ सम्म दुखैछ ।

१. मेरी वौजु

यो सामूहिक रुपमा देउडा खेल्दा र एकल रुपमा

गाउँदा प्रयोग गरिने विभिन्न भाकाहरू मध्ये एक हो । ड्यौडा गाउँदा नित्य नवीन लयहरू पनि सुन्न पाइन्छन्, तर मेरी बौजु पुरानो लय भए तापनि सधैं लोकप्रिय नै रहेको छ । महिला पुरुष दुवैले समान रूपमा प्रयोग गर्छन् । सामूहिक खेलमा भन्दा वनका भीरपाखाहरूमा आफ्ना भावनालाई अभिव्यक्त गर्दा लामो स्वरमा गाउँदा यो भाका अझ बढी मीठो हुन्छ । यस भाकामा देउडा संरचना यसप्रकार हुन्छ-

$$३+३+२+२+२+३+३ = १८$$

ए रिडीकोट् पैरारे लैग्यो मेरी बौजु अछाम् असिनारे
ए कलीको चौबन्नी चोलो मेरी बौजु रुज्यो पसिनारे
ए ले लय वा भाका तान्ने काम गर्छ ।

गाउँदा

ए रिडीकोट् पैरारे लैग्या रिडीकोट्
ए अछाम् असिनारे मेरी बौजु अछाम् असि ...
ए कलीको चौबन्नी चोलो कलीको
ए रुज्यो पसिनारे मेरी बौजु रुज्यो पसि ...

गीतको प्रत्येक चरणको अन्तमा “मेरी बौजु” भनिन्छ र त्यसपछि पूर्वार्द्ध पदलाई आवृत्ति गरिन्छ । यहाँ असि र पसि पछिका दुवै वर्ण लुप्त भएका छन् । यसरी यसको संरचना २१ अक्षरको बन्दछ ।

एकलै गाउँदा मेरी बौजुलाई लामो पारी गीतको मध्यभागमा प्रयोग गरिन्छ । सामूहिक रूपमा गाउँदा गीतको अन्तिम चरणका पदमा मेरी बौजु प्रयोग गरिन्छ । प्रस्तुत उदाहरणबाट के प्रष्टिन्छ भने यस लयको प्रयोग गर्दा एउटा पूर्ण चरणलाई गाइसकेपछि र अर्को चाहिं यति वा विश्राममा “मेरी बौजु” जोडिन्छ । यसरी जोडिने मेरी बौजु पदावलीबाट नै यस लय, वा भाकाको नामाकरण गरिएको हो । डोटेली भाषिकामा बौजुको अर्थ भाउजू हो । प्रायः भाउजू, सालीसंग हाँसो ठट्टा चल्ने हुँदा यस शब्दलाई डोटेली समाजमा मनोरञ्जन दिने हलुको र मीठो अनुभव गरिन्छ । त्यसैले गीतको भाका मिलाउन यसको प्रयोग हुँदै आएको छ ।

२. साली

यो सामूहिक रुपमा देउडा खेल्दा प्रयोग गरिने लय हो । प्रत्येक चरणको अन्तमा प्रयोग गरिने “साली” लयको प्रयोग गर्दा खेलाडीहरूले विस्तार विस्तारै पैताला चाल्छन् । यस लयमा खेल गम्भीर हुन्छ । यस भाकामा गीतको संरचना

$$३ + ३ + २ + ३ + ३ + ३ + ३ + २ + २ = २९ \text{ अक्षरको हुन्छ ।}$$

लौट्नुका हातको बालो, लौट्नुका सुनसरेवाको साली सुन
क्याबार छुट्याम पण्यो, क्याबार जोणी परेवाको साली जोणी

३. ए, भिनाजु

यो लय पनि देउडा खेल्दा नै प्रयोग गरिन्छ । खासगरी यो केटाकेटीहरूको खेलमा प्रयोग गरिने लय हो यस भाकामा देउडा खेल्दा पैताला छिटोछिटो चलाउनु पर्ने र गाउँदा पनि नरोकिइकन गाइन्छ, अन्तिम चरणलाई भने भिन्नै रुपले गाइन्छ ।

गीतको मूल संरचना

बुढीगङ्गा बगाई ल्यायो राइसल्लीका स्यूंती

३ ३ २ २ २ २

कत्तिका दुख भोग्यो मैर बाज तेरो न्यूंती

यस भाकामा गीतको संरचना २५ अक्षरको हुन्छ ।

३ २ ३

बुढीगङ्गा बगाइ ल्यायो, बुढीगङ्गा

२ ३ २ ३ २ ३

राइसल्लीका सिउती (स्यूंती) ए, भिनाजु राइसल्लीका

कत्तिका दुख भोग्यां भैर, कत्तिका

बाज तेरा निउती (न्यूंती) ए भिनाजु बाज तेर ।

बुढीगङ्गा बगाइ ल्यायो, बुढीगङ्गा राइसल्लीका सिउती ए भिनाजु
राइसल्लीका

कतरा दुखभोग्यां मैर कतरा, बाज तेरा निउती ए भिनाजु
बाजतेरा

४. ए, हीरा होटलैमा बैरागिरी मोटरैमा

यो सामूहिक रुपमा खेल्दा प्रयोग गरिन्छ । यस लयलाई

प्रौढ र पुरुषजातिको खेलभन्दा महिला तथा केटाकेटीहरूको खेलमा प्रयोग गरिन्छ । यसलयमा गीतको कुनै पनि शब्द पुनरावृत्ति गरिदैन । पहिलो यतिमा हीरा होटलैमा र चरणको अन्तमा "वैरागिरी मोटरैमा" भनिन्छ । यस भाकामा गाउँदा गीतको संरचना ३+३+२+३+३ गरी प्रत्येक पंक्तिमा १४ अक्षर हुन्छ ।

मूल संरचना

३ ३ २ ३ ३ = १४
खेत मान्तर काट्याका जसा खेत कुनियां नै
२ २ २ २ ३ ३ = १४
मेरी जसा बाउल्या दुख देश दुनियां नै
३ ३ २ ३ ३ = १४

ए खेतमान्तर काट्याका जसा हीरा होटलैमा

ए खेतकुनियांनइ वैरागिरी मोटरैमा - १४

ए मेरा जसा बाउल्या दुःख हीरा होटलैमा - १४

देश दुनियां नै वैरागिरी मोटरैमा - १४

५. छमक्क छमक्क

आधुनिक लयहरूमध्ये बढी लोकप्रिय लय भाका हो । यो सेती-महाकाली अञ्चलका प्रायः सबै जिल्लाहरूमा निकै लोकप्रिय रहेको छ । यस लय वा भाकालाई अझ बढी लोकप्रिय बनाउने काम गायक श्री नन्दकृष्ण जोशीबाट भएको छ । पुरुष महिला जुनसुकैले पनि देउडा खेल्दा प्रायः यही लय नै प्रयोग गरिन्छ । यस लयमा खेलिएको देउडा खेल अपेक्षाकृत निकै गम्भीर र आकर्षक देखिन्छ ।

गीतको मूल संरचना १४ अक्षरको छ । यस भाकामा देउडा गाउँदा प्रत्येक यतिमा १४ वर्ण र प्रत्येक चरणमा २८ वर्ण हुन्छन् ।

भैसोली नैदिनी भन्ना पारोभरि डाइछ

यांसुदै मासुको फिट्टो सुर्तापरान् ताईछ ।

३ ३ २ २ २ २

छमक्क छमक्क भैसो ली नैदिनी भन्ना १४

३ ३ २ २ ३ २
छमक्क छमक्क पारोभरि छाई छ, पन्याउला
३ ३ ३ ३ २ २
छमक्क छमक्क यांसुदै मासुको भिटो १४
छमक्क छमक्क सुर्तापरान् ताइछ्य न्याउल्या
६. ओ हजारी पद्मफूल

यो लय प्रायः नारीहरूको मधुर कण्ठबाट सुनिन्छ । यस भाकाको प्रयोग एकल र सामूहिक दुवै अवस्थामा गरिन्छ । यो लय प्रत्येक वीचमा प्रयोग गरिन्छ । प्रत्येक चरणको अन्तिम अंशलाई लम्याएर गाइन्छ । यो पनि निकै लोकप्रिय लयहरू मध्ये कै एक हो । यो लय विरह व्यथापरक गीतहरूमा बढी प्रयोग गरिन्छ । गीतको मूल संरचना १४ वर्णकै हुन्छ जस्तै —

मुख्याकी मख्येनी छुटी राजाको राजछुट्यो
व्यान्तारो नआउनु भयो हातको बाज् छुट्यो ।

३ ३ २ २ २ २ २ ३ ३
मुख्याकी मुखेनी छुटी ओ हजारी पद्मफूल राजाको राजछुट्यो
व्यान्तारो नआउनु भैरयो ओ हजारी पद्म फूल हातको बाज्
छुट्यो ।

ओ हजारी पद्मफूल भाकामा गाउँदा गीतको संरचना यसप्रकार हुन्छ । प्रत्येक चरणमा २२, २२ वर्ण गरी जम्मा ४४ वर्णको हुन्छ ।

७. डांणीसाल मुडामाल

यस लयलाई वनका भीरपाखा, खोलानालाहरूमा घाँसदाउरा काट्दा र गाईभैसी चराउँदा गाइन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ डाँडामा साल र तराईमा मुंगा हुन्छ भन्ने हो । सामान्यतया ओ, हजारी पद्मफूल भन्ने भाका भै भए पनि गाउँदा केही लामो स्वर गरी गाइन्छ । गाउँदा गीतको प्रत्येक चरणको वीचमा यति वा विश्राम आउँछ प्रत्येक विश्राममा डांणीसाल मुडामाल भनिन्छ ।

उडल छियो ऐल छनाई राजाको कीरती

मूलगीत

न चिठी छ न रैबार छ, कां छैतं पिरती ।

उक्त लयमा गाउँदा —

२ २ २ ३ २ २ २ २ ३ ३

उडले छिया ऐल छनाइ, डांणी साल मुडामाल राजाको कीरती
नचिठ्ठी छ न रैबार छ, डांणीसाल मुडामाल कां छैत पिरती
यस गीतको संरचना २२ अक्षरको रहेको छ ।

८. सिक्या रुमाल

सिक्याको अर्थ धर्का भएको अर्थात् धर्काधर्की भएको
रुमाल हो । देउडा खेल्दा प्रयोग गरिने विभिन्न लयहरू मध्येकै
एक लय हो । यो लय वा भाका केटाकेटीहरूको र महिला
वर्गको खेलमा प्रयोग गरिन्छ । गीत भन्नुभन्दा पहिले र प्रत्येक
चरणमा आउने विश्रामपछि “सिक्या रुमाल” भनेर गीतलाई
अगाडि बढाइन्छ । चरणको अन्तमा भिनाजु शब्द जोडिन्छ ।

मूलगीत—भातमैर निखलै खायां तिउन पिनापानी

तमीकांका हमी कांका अरु चिनाजानी ।

लयको प्रयोग गर्दा हुने गीतको संरचना

२ ३ ३ ३ २

सिक्या रुमाल, भात मैर निखलै खायां

सिक्या रुमाल तिउन पिनापानी भिनाजु

सिक्या रुमाल तमी कांका हमी कांका

सिक्या रुमाल अरु चिनाजानी भिनाजु ।

यसरी पहिलो यतिमा १३ र दोश्रो यतिमा १५ वर्ण
गरी एक चरणमा २८ वर्ण हुन्छन् ।

९. लौ लौबिरी छम्छम्

यो सामूहिक नृत्य गयात्मक लय हो । यसलयलाई १२
देखि १५ वर्ण मुनिका केटाकेटीहरूको खेलमा प्रयोग गरिन्छ ।
यसमा गीत अभिव्यक्ति भन्दा नृत्य बढी प्रभावकारी र आकर्षक
हुन्छ । यसले केटाकेटीहरूको नाच्ने र गाउने रहस्य पूरा
गर्छ । केटाकेटीहरूको मसिनो मीठो स्वरले आकर्षण थपेको

हुन्छ । यस लय वा भाकाका गीतहरू प्रायः प्रेमपरक नै हुन्छन् ।

मूल गीत

तारा भन्ना रैजाउँ रैजाउँ जून भन्ना बुणिजाउँ
साइर भै उडन्या चणी अगास उणी जाउँ ।

२ २ ३ ३ १ ३ २

तारा भन्ना रैजाउँ रैजाउँ, लौ, लौविरी छम्छम्
तारा

जून भन्न बुणजाउँ, लौ, लौविरी छम्छम्

साइर मै उठान्या वगी, लौ, लौविरी छम्छम्

अगास उणिजाउँ लौ लौविरी छम्छम्

लौ, लौविरी छम्छम् भाकामा गाउँदा प्रत्येक यतिमा १६ र १४ वर्ण हुन्छन् ।

१०. खेलमेरी दर्कादरी

यो विशुद्ध केटाकेटीहरूले खेल्दा प्रयोग गरिने लय हो । यस भाकामा देउडा खेल्दा खेलाडीहरू परस्पर हातमिलाएर गोलाकार घेरामा बाँधिन नाच्दै मनोरञ्जन गर्छन् । मन्दगतिको नृत्यका साथै गीतलाई बढी महत्व दिइन्छ । गीतको आरम्भमै खेलमेरी दर्कादरी भनी प्रत्येक यतिको अन्तमा पनि खेलमेरी दर्कादरी भन्नुपर्छ । यसरी यस लयमा गाउँदा देउडाको संरचना प्रत्येक यतिमा $३+३+२+२+२+२+२ = १६$ वर्ण हुन्छन् । जस्तै —

३ ३ २ २ २ २

ए, याँ भैसा भोकले मर्या खेलमेरी दर्कादरी

ए, भैसा लैजा तित्या खेलमेरी दर्कादरी

ए, कि बाज पिरती नला खेलमेरी दर्कादरी

ए, कि जिन्नगी वित्या खेलमेरी दर्कादरी

११. न्याउल्या

यो लय डोटीभन्दा वैतडी जिल्लामा बढी प्रचलित छ । न्याउली चरीको मीठो स्वर भैं देउडा गाउँदा पनि मीठो स्वर सुनिने र न्याउलीको स्वरभैं विरह वेदनात्मक अर्थ पनि

हुने हुँदा यस लयको नाउँ न्याउल्या रहन गएको हो । यस भाकामा गीत गाउँदा प्रत्येक चरणको अन्तमा “ए न्याउल्या” भनिन्छ र यसरी यसको संरचना प्रत्येक चरणमा १७ वर्ण हुन्छन् ।

३ ३ २ २ ३ ३
लेकभेगू लाग्याको लाग्यै औलत घाम लाग्यो ए न्याउल्या
फुल्लात सूर्जे फूल फुल्यो मेरो क्या काम् लाग्यो ए न्याउल्या
माथि उल्लेखित गरिएका भाकाहरू बाहेक वनमा भिर पाखाहरूमा देउडा गाउँदा प्रयोग गरिने अन्य लयहरू पनि छन् । यस्ता लयहरू सामूहिक नभई एकल गायनमा नै प्रयोग गरिन्छन् । युवा-युवतीहरू आफ्ना प्रेमी-प्रेमीकालाई सम्झदा अथवा अतीतका प्रेम प्रसंगलाई सम्झदा गाउँछन् । यस भाकामा देउडा गीत गाउँदा स्वर मसिनो हुन्छ र गीत लामो स्वरमा गाइन्छ । सांसारिक कामकुरा बिर्सेर कानमा औला राखेर गाइन्छ । यसरी गाउँदा चरणको अन्तमा गीतको पूर्वाद्धि भागलाई दोहर्याइन्छ , यसरी गाउँदा यस गीतको संरचना जम्मा २२ वर्णको हुन्छ ।

२ ३ १ २ ३ ३ २ २ ३ १
खेत कुनियाँ नै खेत मान्तर काट्याका जसा , खेत कुनियाँ नै देश दुनियाँ नै मेराजसा बाउल्या दुख, देश दुनियाँ नै ।
उपसंहार

नेपाली लोकगीतको इतिहास र परम्परा हेर्दा रेडियो नेपालमा गाइने गीतहरू र अन्य क्षेत्रका केही लोकगीतहरू लय र टेक बिनाका पनि सुनिन्छन् तर डोटेली देउडा भने टेक र लय बिना नगाइने र गाउन पनि नसकिने हुँदा देउडा गीतको लय एक अर्काका पूरक भएर रहेका छन् । तसर्थ लय बिना देउडा गीत आकर्षक र प्रभावकारी हुँदैनन् भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

डोटेली भेगमा गाइने विभिन्न लोकगीतमा देउडा निकै प्रिय गीत रहेको छ । त्यसैले पनि देउडा गीतमा संगीतात्मक महत्व हुनका साथसाथै यसको स्वरुपगत महत्व पनि रहेको

छ । नेपाली लोकगीतमा देउडा गीतको पनि आफ्नै महत्व भएकोले यसमा लय र अन्तर्भेदलाई पहिल्याउनु महत्वपूर्ण हुन्छ । देउडा गीतमा प्रेमपरक प्रसंगका साथै त्यहाँका धार्मिक सामाजिक र ऐतिहासिक प्रसंग पनि हुन्छन् । यी विविध विषयका देउडा मेला, जात्रा, चाडपर्वमा रातभरि खेलिन्छन् । रातभरि एउटै लयमा गाउँदा सुन्ने र खेल्नेहरूलाई उत्साह र आकर्षण त्यति नरहने हुँदा लय परिवर्तन गरिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ :

१. धर्मराज थापा, मेरो नेपाल भ्रमण, काठमाडौं, साभा प्रकाशन २०३३
२. विजय चालिसे, डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य, काठमाडौं, साभा प्रकाशन २०२९ ।

कष्ट सहेपछि नै अनुभव उम्रिन्छ ।

— महात्मा गान्धी.

आलस्य मान्छेको शरीरमा रहेको सबैभन्दा ठूलो शत्रु हो ।

— भर्तृहरि

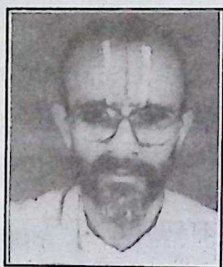

कहिल्यै निराश नहुने व्यक्ति नै सच्चा साहसी हो ।

— कन्फ्यूसियस

हिन्दूराज्य र राजतन्त्र

—कविराज देवराज आचार्य

अध्यक्ष - श्रीवैष्णव परिषद् नेपाल,
तथा श्रीलक्ष्मीनारायण मन्दिर समिति, धनगढी
एवं सदस्य - सु.प. शास्त्रानुसन्धान परिषद्

मानव मात्रको परमलक्ष्य हो — सुखमय जीवन पद्धतिको संरचना गर्नु । नियन्त्रित समाजविना जीवन-पद्धति विकसित पथमा सञ्चारित हुन असम्भव भएकाले मानवले सन्तुलित समाजको परिकल्पना सृष्टिकालवाट नै आरम्भ गर्‍यो । फलस्वरूप क्रमविकसित समाजले एक व्यवस्थित राजतन्त्रात्मक राज्यको आश्रय पायो र सन्तुलित जीवन पद्धतिलाई सुस्थिर राख्न सक्‍यो ।

राजशासितनै राज्य हुन्छ । राज्यवासी अखिल जनताको सुख-सौविध्यको लागि स्वच्छतम संकल्प लिएर प्रजालाई रञ्जित बनाउने ईश्वरीयशक्तिसम्पन्न महान् प्रकाश नै राजा हुन्छ । हिन्दूसमाजको प्रमाणभूत ग्रन्थ श्रीमद्भागवतमा राजशब्दको निष्पत्ति प्रजारञ्जन अर्थमा नै भएको छ । जस्तै:

“अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः सह”

यो श्लोक महाराजा पृथुको उपाख्यानमा चर्चित छ । त्यसैले पृथु आदि सम्राट् “राजा” शब्दले भूषित भए ।

ईश्वरवाट विश्वले अदृश्य रूपमा संरक्षा पाइरहेको छ, यो हिन्दूधर्मग्रन्थ वेद आदिवाट र स्वानुभववाट पनि सिद्ध छ । रक्षा गर्ने अभिभार ईश्वरमा निहित छ । त्यस्तै राजावाट पनि प्रजाको सर्वविध संरक्षण हुने भएकाले राजालाई ईश्वरको स्वरूपमा समादर गर्न शास्त्रीय आज्ञा छ । यस्तै लक्ष्मी स्वरूपमा राजमहिषीको समादर गर्ने पनि ।

श्री ५ शाहवंशको प्रबलबाहुको संरक्षणमा विकासोन्मुख, विश्वको एकमात्र हिन्दूराष्ट्र हाम्रो देश नेपाल हो । हिन्दूसम्राट् श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव सरकार तथा

हिन्दू साम्राज्ञी श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्य राज्यलक्ष्मीदेवी शाह सरकारलाई हामी नेपालीले आफ्नो धर्म र संस्कृति अनुसार स्वयं भगवान् लक्ष्मीनारायणको विभूतिको रूपमा साथै अष्टदिक्पालका अंशको रूपमा मान्यता दिन्छौं । हिन्दू धर्म ईश्वरद्वारा रचित भएको भन्ने शास्त्रीयकथन अनुसार यसमा भ्रम- प्रमाद आदिदोष किञ्चित्मात्र पनि छैन । त्यसकारण हिन्दूधर्मको संरक्षक-संरक्षिका साधारण मनुष्य हुन सम्भव छैन, अपितु ईश्वरीय शक्ति सम्पन्न कुनै महान् पुरुषबाट नै यसको संरक्षण हुन सक्दछ । त्यसैले हाम्रा धर्म-संस्कृति एवं समाजको संरक्षक एवं संरक्षिका हाम्रा राजा रानी लक्ष्मीनारायण कै स्वरूप होइवकिसन्छ भन्ने हाम्रा धर्मप्राण नेपालीको धारणा छ । यसै धारणाले हामी राजमुकुटलाई नेपाली राष्ट्रिय एकताको र धर्मको प्राकट्य स्वरूप मान्दछौं ।

हिन्दूधर्मको मूलाधार नेपाल प्राचीनकालदेखि नै आदर्श रूपमा विश्वको अगाडि चम्किएको छ । विश्वमा यहाँको राजपरम्पराको मान्यता मात्र नभएर सामाजिक मान्यता पनि अतिविशिष्ट छ । छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतको अतिप्राचीन जगन्नाथपुरीको रत्नजटित दिव्य सिंहासनमा आरुढ हुन हाम्रा नरेशलाई मात्र अधिकार छ, त्यस्तै रामेश्वर मन्दिरमा अन्तः प्रवेशको अधिकार नेपाल नरेशलाई छ, अथवा त्यहाँका अर्चक तथा शंकराचार्यलाई मात्र छ । यो हो हिन्दूराज्य नेपालको र हिन्दूराजाको महत्त्व ।

हिन्दूधर्मको परिभाषा विद्वान्हरूले गरेका छन्-“हिनस्ति सर्वाणि पापानि इति हिन्दू” अर्थात् जुन धर्मले समाजका पापमय सबै प्रकारका व्यवहारलाई समूल पन्छ्याएर प्राणीमात्रमा स्वच्छ आध्यात्मिक परम- सुखको समुन्नति सम्पादन गर्दछ । श्लोकमा पनि-

“हिन्दु हिन्दूश्च पुंसि द्वौ दुष्टानां च विघर्षणे”

अर्थात् हिन्दु वा हिन्दू यी दुवै शब्द पुल्लिङ्गमा छन् र दुष्टहरूको विनाश गर्ने अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन् । “हिन्दू हि नारायणादिदेवता भक्तः” अर्थात् नारायण आदि देवताका भक्तलाई

हिन्दू भन्दछन् ।

“हिन्दूदृष्टो न भवति नानार्यो न विदूषकः ।

सद्धर्मपालको विद्वान् श्रौतधर्मपरायणः” ॥

अर्थात् हिन्दू दुर्जन, अनार्य तथा अरूलाई दूषित गर्ने हुँदैन । सद्धर्मपालक, विद्वान् एवं वेदोक्त धर्मपालनमा परायण हुन्छ ।

“हिंसाया दूयते यश्च सदाचरणतत्परः ।

वेदगोप्रतिमासेवी स हिन्दूमुखशब्दभाक्” ॥

अर्थात् जो हिंसाकर्म देखेर दुःखी हुन्छ, सदाचारमा तत्पर रहन्छ, वेद, गोवंश तथा मूर्तिको उपासक छ, त्यो हिन्दू हो ।

यस प्रकारले “हिन्दू” को व्याख्या भएको छ । यी परिभाषात्मक संस्कृत पद्यहरू हिन्दूजगत्मा प्रसिद्ध छन् । यद्यपि कतिपय विद्वान्हरूको भनाई छ, हाम्रो धर्मको नाम, “वैदिक सनातन धर्म” हो, हिन्दूधर्म होइन । हिन्दू शब्द अंग्रेजहरूद्वारा उच्चरित हो । जे होस् हामीले वैदिक सनातन धर्मको पर्यायवाची रूपमा “हिन्दूधर्म” लाई स्वीकार गर्नु परेको छ ।

यस्तो विशाल अर्थ-गर्भित हिन्दूशब्दले सम्मानित भएको हिन्दूधर्मको प्रतीक हाम्रो देशमा हिन्दूधर्मानुकूल आचार-विचार भएमा मात्र देशको सर्वाङ्गीण विकास सम्भव छ । नेपाललाई एशियाली मापदण्डमा पुर्याउने श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको शुभसंकल्प पनि यसै हिन्दूधर्मका शाश्वत सन्देशद्वारा नै सम्भव छ । हिन्दूराष्ट्रमा हिन्दूमान्यता, हिन्दूदर्शन, हिन्दूपरम्परा तथा हिन्दुत्वको वास्तविक संरक्षण एवं सम्बर्धन हुन सकेन भने हाम्रो विश्वमा भएको अस्तित्व क्रमशः लोप हुँदै जाने छ । प्रथम हामीमा हिन्दू हौं भन्ने भावना प्रवल हुनुपर्दछ, अनि राष्ट्रिय एकता उत्तरोत्तर अभिवृद्धि पथमा पुग्ने छ ।

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह जस्ता हिन्दूधर्मका मूलमन्त्र हामीले व्यवहारमा ल्याउनु परेको छ । शाहवंशका सम्राट् श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहदेवबाट पनि देशको

संरक्षणमा ब्रह्मचर्यको परिपालन हुनु आवश्यक छ- आज्ञा भएको छ । यी हिन्दूधर्मका पावन प्रेरणा स्रोतहरूले विश्वलाई नै महान् आदर्शवादी बनाउँदछ । विश्वशान्तिको सुप्रभात ल्याउँदछ । यसरी हिन्दूधर्मको संरक्षणद्वारा देशको विकास पनि राजतन्त्रात्मक हिन्दूराज्यबाटै हुन सक्दछ, अन्यथा हिन्दूधर्मको नेतृत्वको अभावमा यसका सारा आदर्शशृङ्खला नै टुट्नेछन् ।

मनुष्य स्वतन्त्र प्रवृत्तिको हुन्छ, ऊ अनुशासनात्मक शिक्षा पाएर श्रद्धा एवं प्रकृति अनुसार कार्यकर हुन्छ, या कुशल प्रशासकको प्रशासकीयभयले । कुनै पनि देशमा सबै शिक्षित हुँदैनन्, शिक्षित भएकामा पनि सबैमा स्वदेश सेवाको भावना जागृत भइसकेको हुँदैन । त्यसैले शिक्षित अशिक्षित सबैको लागि एक निश्चितपथमा अग्रसर गराउन एक कुशल नेतृत्वको आवश्यकता हुन्छ । लौकिक सुखदेखि पारलौकिक सुखसम्म उद्देश्यराख्ने धर्मप्राणराज्यको निमित्त राजतन्त्रात्मक नेतृत्वको अति खाँचो हुन्छ, अन्यथा धर्मसूत्रमा आबद्ध पारेर जनतालाई आध्यात्मिक केन्द्रमा उभ्याउन संघटन विघटन हुने कुनैवादका नेतृत्वले पनि सक्दैन । आज विश्वमा जति उन्नत भौतिक विकास भएर पनि शान्ति र निर्भयताको भने अभाव नै देखिन्छ, कारण स्पष्ट भन्न सकिन्छ हिन्दूधर्मका सत्य, अहिंसा, परोपकार, विश्वबन्धुत्व जस्ता दिव्य-सन्देशको अभाव तथा यी सन्देशलाई जन-जनमा जागृत गराउने हिन्दूराज्यात्मक राजनेतृत्वको अभाव ।

अतः हात उठाएर भन्न सकिन्छ, हिन्दूराज्य र राजतन्त्र नै भौतिक एवं आध्यात्मिक उन्नतिको मूलतत्त्व हो ।

सज्जन पुरुषहरू दुष्टको संसर्गले आफ्नो
सहज स्वभाव छोड्दैनन् ।

— क्षेमेन्द्र

अध्यात्मवाद र भौतिकवाद

- थानेश्वरप्रसाद भट्ट

लब्धस्वर्णपदक, महेन्द्रविद्याभूषण,

वरिष्ठ अधिवक्ता

पार्षद, नेपाल कानून व्यवसायी परिषद्

सुखी र शान्त जीवनयापन गर्ने मानवको सदैव चाहना रह्यो । सुख भनेको के हो ? जुन विषय आज सुखको कारकतत्व बन्दछ्छु के त्यो सदैव समान रूपमा प्रभावशील हुन्छ ? यो सुख र शान्ति कस्लाई दिइन्छ र कस्ले यो अनुभूति लिन्छ ? अध्यात्म र भौतिकवाद परस्परका अन्तर्विरोधी हुन् वा यसको परस्पर कुनै पनि प्रत्यक्ष परोक्ष सम्बन्ध, सरोकार हुन्छ हुँदैन ? यसतर्फ विश्लेषण हुनु सान्दर्भिक रहला ।

संक्षेपमा भन्नु पर्दा अध्यात्म अन्तर्मुखी र भौतिक बहिर्मुखी हो भनी मनीषीहरूको अभिकथन छ, तर त्यही अभिकथनलाई निःशंक ग्रहण गर्नु उपयुक्त हुन्छ अथवा आत्मानुभूतिबाट प्रत्यक्ष अनुभव गर्नु पर्दछ, यो पनि विचारणीय छ । विज्ञान आज अनन्त उचाइमा छ । प्रकृतिका अनुपम रहस्यहरूलाई आंशिकरूपमा भए पनि आश्चर्यजनक रूपमा चमत्कार देखिएका छन् । यो सबको स्रष्टा मानव नै हो । हजारौं हजार वर्षको लामो उन्नतशील यात्रा पार गर्दै दिनानुदिन नवीन अन्वेषण भइरहेका छन् । कथा कहानीमा वर्णित कल्पनाहरू साकार भएका छन् र जीवनको प्रत्येक क्षेत्रलाई प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव पारिरहेको सहज सुविधाजनक जीवनपद्धतिको विकास भइरहेको छ । सूक्ष्मतर विषयलाई पनि चिन्तनको रूपमा आत्मसात् गरेको पाइन्छ । आंखाले देख्न नसक्ने जीवाणुहरू देख्न सकिने सूक्ष्मदर्शकयन्त्र हुन् अथवा वृहस्पति ग्रहको करोडौं मील टाढाको महाविस्फोटको घटनालाई दूरदर्शक यन्त्रहरूले प्रत्यक्ष देखाए, आज यस भूमण्डललाई दशौं

हजार पटक तहस नहस पार्न सक्ने घातक विनाशकारी आयुधका भण्डार संचित छन्, महान् वैज्ञानिक आइन्स्टाइनले यसको कल्पनासम्म पनि गरेका थिएनन् होला । जति लेख्दा पनि नसकिने भौतिक उन्नति मानवले गरिसकेको छ र मानवको उत्पत्ति समेत परखनली शिशुकारूपमा गरिसकेको छ । सादृश्यतामा विभेद हुन नसक्ने मानव वा अन्य प्राणीको सृष्टिकर्ता समेत मनुष्य हुन लागेको छ र कसरी वृद्धावस्थालाई समाप्त गर्न सकिन्छ त्यसको अनवरत खोजीमा समेत मानव लागेको छ । कहीं मृत्यु माथि पनि विजय गर्ने संभावना पत्ता लगाएमा समेत आश्चर्य गरिहाल्नु नपर्ने भएको छ । भौतिकवादको यो चरम उत्कर्षबाट मनुष्यले प्रकृति माथि विजय गर्न लागेको जस्तो देखिन्छ ।

सुखी र शान्त जीवनलाई रूपान्तरित गर्ने विजय अभियान यी भौतिक संरचनाहरूबाट भएको हो त ? चिन्तन, मनन, ब्रह्मवाद, अध्यात्म यसको कुनै प्रयोजन सार्थकता र वस्तुतः यसको अस्तित्व कुन रूपमा भएको लिनु पर्ने हो यस तर्फ पनि सान्दर्भिक विवेचना गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

भौतिक संसारका अनन्यतम संभावनाहरू साक्षात् प्रकट भइरहेका यी विविध घटनाक्रम एकातर्फ छन् तर आज विश्वमा कहीं पनि शान्ति छैन, कोलाहल, घृणा, कटुता, भीषण नरसंहारले प्राणीमात्र भयाक्रान्त छ, मानवीय संवेदना क्षीण भइसकेका छन् । जुन सुख, समृद्धि र शान्तिका लागि यत्तिका प्रयत्न भए, यसको ठीक विपरीत तनाव, नैराश्यता, घृणा, अहंकार र प्रभुत्ववादको पनि दिनानुदिन अभिवृद्धि भइरहेको पाइन्छ । शान्तिको कहीं स्थान छैन, यो अप्राप्य र दुर्लभ हुँदै गएको छ । मानसिक तनावमा पनि भौतिक उन्नतिको साथै विकास भएको छ । आडम्बरले जताततै शाश्वत सत्यलाई ढाकेको छ । धर्मको समेत विकृत व्याख्या भइरहेको छ । मानव व्यक्तिवादी र अहंकारी भएको छ । चकित पार्ने यी कुण्ठा र दूषित मनोवृत्तिको एक प्रधान कारण अन्तर्मुखी जगत्बाट टाढा भएकोले हो भनि आधार बनेका छन् ।

हरेक मानवको अलग स्वभाव, भावना र मन हुन्छ र हरेक मानवका पनि हजारौं मन हुन्छन् । यो त अनुभवजन्य

कुरा हो । यो काम गलत भयो भनि मनले सोच्दछ, अबदेखि यसो गर्दिन भनि संकल्प लिन्छ, समयान्तरले त्यो सबै विलुप्त पारिदिन्छ । स्थिर मन कहिल्यै हुँदैन र भौतिक उन्नतिले पनि यस्तो कुनै आविष्कार गरेको छैन र गर्न संभव पनि छैन, जसबाट मनका यी कारोबार माथि नियन्त्रण हुन सकोस् । यद्यपि सामयिक, क्षणिक रूपमा त्यस्का लागि औषधि होलान् तर अन्तर्मुखी बनाउन असंभव छ यो अनुभूतिको विषय हो । निश्चयात्मक रूपमा यो मेरो अनुभवजन्य अभिव्यक्ति हो ।

अन्तर्मुखी कसरी हुन्छ ? यस्का कुनै उपाय र साधन छन् कि छैनन् ? के यसका लागि पनि कुनै यान्त्रिक मद्दत मिल्छ ? यो ठूलो विचारणीय विषय छ ।

आध्यात्मिक अन्तर्मुखी जगत्का लागि भौतिक संरचनाले कुनै मद्दत गर्दैन । भौतिक जगत्को सीमा बाह्य-जगत्का लागि मात्र हो र अन्तर्निहित जगत्को सीमामा यसको समाप्ति हुन्छ । आफूले स्वयंलाई पहिचान गर्नु र उत्कर्षमा पुग्दा स्वयंको "म" पनि समाप्त हुनु अध्यात्मको पराकाष्ठा हो । ज्ञानी मनीषीहरूले यसैलाई समाधि र स्थिरप्रज्ञको नाम दिएका होलान् ।

शाश्वत र अमर-सत्यको केन्द्रविन्दु वा भनौं सर्वस्व नै गीता हो । पाश्चात्य जगत्ले समेत घोरआश्चर्यका साथ यस महान् सत्यलाई स्वीकार गरेको छ, २०० भन्दा बढी भाषाहरूमा यो अनुवादित भइसकेको छ । यो प्रत्येक धर्मको मूल सार हो, आध्यात्मिक मात्र होइन समस्त ब्रह्माण्डको महानतम रहस्य यो पवित्र ग्रन्थ भित्र आत्मसात् भएको छ । यो कुनै धर्म, संप्रदाय विशेषको होइन मानव र प्राणी यहाँसम्म कि चेतन अवचेतन सबैमा प्रभावकारी भएको छ, विज्ञानको सीमाभन्दा पनि माथि र समग्रमा सबैलाई व्याप्त गरेको छ, कुनै ईश्वरलाई पूजा गरे मात्र धर्म हुन्छ भन्ने यसले भन्दैन । लौकिक, पारलौकिक कुनै विषय यस बाहेक छैन । एकपटक एकाग्र भई पढेमा यसको प्रत्यक्ष अनुभूति हुन्छ ।

अर्त्ति, उपदेश, व्याख्यान, तीर्थ, व्रत, मन्दिरले सहयोग गर्न सक्ला तर साध्य होइनन् । प्रत्यक्षानुभूति र आत्मानुभवको अतिरिक्त शाश्वत शान्ति असंभव छ । अन्तर्हृदयको प्रतिध्वनि

जबसम्म सुनिदैन भौतिक संसार र क्षणभंगुर चिन्तनले मनलाई, दौडाइ रहन्छ । यो दौड जबसम्म समाप्त हुँदैन आत्मिक शान्ति पनि नपाइने रहेछ । मन्दिर आस्थाका केन्द्र हुन सक्छन् तर मन त्यहाँ छैन भने त्यस्को सार्थकता पनि रहन्न । परम्परा आफ्नो ठाउँमा सही हुन सक्ला तर त्यसको उत्पत्तिको कारकतत्वको खोजी नहुँदासम्म विकृत हुने संभावना बनिरहन्छ ।

अध्यात्म र भौतिक मार्ग परस्पर विरोधी होइनन् भौतिक संसाधनको आवश्यकता साधनको रूपमा बनिरहन्छ तर त्यही सर्वस्व हो भन्ने सोचले भयङ्कर विकृति निश्चित रूपमा पैदा गर्दछ ।

आजको शिक्षण पद्धतिमा आत्मज्ञान उदय गर्न सक्ने ध्यान पद्धति र जीवन दर्शनको नितान्त अभाव छ । मानवले स्वयंलाई भुल्दै गएको छ, आत्मनिरीक्षणको मार्गबाट विमुख भएको छ । यो रूपान्तरित नभएसम्म र व्यापारका लागि होइन नैतिक र आध्यात्मिक चिन्तनका रूपमा हाम्रो पद्धति विकसित गर्न नसके भष्मासुर भएर मानवको विनाश हुन सक्छ यसतर्फ विवेकशील समाज र जमातको ठूलो आवश्यकता छ ।

वैज्ञानिक उन्नति निश्चित रूपमा उपलब्धिमूलक छ, यो निरर्थक होइन । साधनको रूपमा यो असल मित्र हो तर यही सर्वस्व हो भन्ने धारणा बनेमा विनाशकारी र शत्रु भएर जान्छ । यसको सन्तुलन बनाउन आध्यात्मिक चिन्तन अत्यन्त आवश्यक छ । हाम्रो शिक्षा पद्धतिमा अनिवार्य विषय प्रारम्भिक शिक्षादेखि नै राजयोग बनाइनु पर्दछ । मानसिक शान्तिका लागि यो आवश्यक छ । दूषित मनले सकारात्मक परिणाम ल्याउन सक्तैन, निर्मल मनले पवित्र भावनाको विकास गर्दछ । त्यसबाट सकारात्मक परिणाम पनि आउँछन् । सतही ज्ञानले गहिरो चिन्तन पैदा गर्न सक्तैन । मेरो यो आन्तरिक र हार्दिक प्रार्थना छ- ध्यानयोगलाई निश्चित रूपमा मुख्य अध्ययनको विषय बनाउनु पर्दछ त्यसैबाट वास्तविक जगत र स्वयंलाई चिन्न सकिन्छ त्यही हाम्रो संस्कृतिको मूल हो र त्यही पहिचान पनि हो ।

अध्यात्म – चिन्तन गरौं

– बलराम चटौत

केन्द्रीय सदस्य-सनातन धर्म सेवा समिति
तथा सदस्य- सु.प. शास्त्रानुसन्धान परिषद्

अध्यात्म चिन्तनको सम्बन्धमा श्रीमद्भगवद्गीताको मार्गदर्शन अति नै उपयोगी मानिएको छ । भगवत् ज्ञान र अध्यात्म चिन्तनको लागि मात्र गीताको गूढ अध्ययन गर्दा मात्रै सम्पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । मनुष्य जस्तो चिन्तन र संस्मरणमा ध्यान दैनिक नियममा गरिरहन्छ अन्ततोगत्वा त्यस्तै आशयको मुक्ति पनि पाउने कुरालाई श्रीमद्भगवद्गीताको आठौं अध्यायमा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तम् तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ (गीता- ८/६)

अर्थात् अन्त्यकालमा प्राणान्तको समयमा मनुष्य जुनभावको स्मरण वा चिन्तन गर्दछ त्यसै भावबाट भावित भएर मनुष्यले त्यै गति प्राप्त गर्दछ । किनभने जुन प्राणीले सदा सर्वदा जे जस्ता भावना र भावहरूको चिन्तन गरिरहन्छ अन्त्यकालमा पनि त्यस्तै भावनाहरू अर्थात् जिन्दगी भरी गरे सोचेका भाव र चिन्तनहरूको स्मरण हुन आउँछ र अन्तकालको चिन्तन र स्मरण अनुरूप नै प्राणी मात्रको गति हुनजान्छ । प्राणी मात्रमा मनुष्य चेतनशील प्राणी भएकाले नै होला उसले आफ्नो राम्रो नराम्रो चिताउन सक्छ । त्यसैले मनुष्यले आफ्नो उद्धारका लागि हरेक समय हरेक क्षण राम्रो कुरा ज्ञानका कुराको मात्रै चिन्तन गर्नुपर्ने जरूरी हुन जान्छ अन्यथा हामी मनुष्य र पशुहरूमा कुनै प्रकारको फरक रहने छैन । जस्तै भनिएको छ, आहार-निद्रा-भय-मैथुनञ्च, सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

ज्ञानहितेषामधिकं विशिष्टं, ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥

अर्थात् मनुष्य र पशुमा भिन्नता खोज्ने हो भने खान, पान, डर, त्राश, निद्रा, भोग आदि सबैमा समानता पाउनु हुनेछ । मनुष्य खान्छ, पशु पनि खान्छ, मनुष्य सुत्छ, पशु पनि सुत्छ, मनुष्यलाई डर हुन्छ, पशुहरूलाई पनि डर हुन्छ, मनुष्य भोग गर्दछ, पशु पनि भोग गर्दछ तर यी सम्पूर्ण काम गर्दा मनुष्यमा सोच्ने शक्ति अर्थात् ज्ञानको विशेषता रहन्छ जो पशुमा रहदैन त्यसैले हामी मानव हौं । नत्र हामी पनि पशु नै मानिन्थौं । त्यसैले हाम्रो मुक्तिको लागि हामीले आफै केही गर्नु पर्नेहुन्छ । हामीले जिन्दगी भर राम्रो कुरा सोच्ने गर्ने र राम्रै कुराको चिन्तन गर्ने गर्यौं भने मात्रै पुग्छ । यस विश्व ब्रह्माण्डका रचयिता परमपिता परमात्मा जो सम्पूर्ण प्राणीका हृदयमा अदृश्य रूपले विराजमान हुनुहुन्छ वहाँको चिन्तन गर्ने क्षमता मनुष्यमा मात्र छ । हामीले त्यो चिन्तन गर्नुपर्दछ । आफ्नो जीवन उद्धारका लागि आफ्नो मुक्तिका लागि यहाँनिर केही नास्तिक भावना भएका व्यक्तिहरू ईश्वरप्रति, धर्मशास्त्रहरूप्रति अनास्था फैलाउने दुःसाहस गर्दै भन्न सक्छन् के प्रमाण छ तिम्रो भगवान् कहाँ छ ? भगवान् प्राणी मात्रमा विराजमान छ भनेर कसरी भन्दछौ ? यसका लागि श्रीमद्भगवत् गीता अ. १० मा वर्णित छ—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ (गीता- १०/२०)

अर्थात् म सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयमा स्थित आत्मा हुँ तथा सम्पूर्ण प्राणीको आदि, मध्य र अन्त्य पनि म नै हुँ । त्यसैले परमपितापरमेश्वरको स्मरण र चिन्तन निश्चिन्तताका साथ अव्यभिचारिणी भक्तिद्वारा सदासर्वदा निश्चिन्त मन भएर जीवनमा गरिरहने हो भने अन्त्यकालमा पनि सोही स्मरण हुन जाने कुरालाई श्रीकृष्ण भगवान्ले यसरी भन्नु भएको छ - अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ (गीता- ८/५)

मनुष्यले आफ्नो उद्धारका लागि शीघ्रातिशीघ्र निरन्तर अन्तरात्मामा र काल-कालान्तरसम्म अदृश्य रूपले विराजमान

रहनु भएका परमपिता परमात्माको चिन्तनमा लागि रहनु पर्दछ । आफ्नो उद्धारका लागि विचारमा शुद्धता राखी मन, कर्म र वचनले भक्ति र ज्ञान मार्गमा समर्पित भावनामा लीन भई समयको सदुपयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । अहिलेको मनुष्य भाग्यमा भएको कहाँ जाला भन्ने खाले कुरा पनि गर्दछन् । त्यसो होइन, भाग्य आफ्नो कर्म र परिश्रमको आधारमा बन्ने गर्दछ । नीतिमा पनि भनिएको छ—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवेनदेयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि नसिद्ध्यति कोऽत्रदोषः ॥

अर्थात् कुनै कार्यमा परिश्रम गर्दा गर्दै पनि सफलता मिलेन भने पनि यहाँ के दोष रहेछ भनी पुनः पुनः परिश्रम गरी सफलता हासिल गरी भाग्य निर्माण गर्नु पर्दछ तर भाग्यमा नै लेखेको रहेन छ भनी पुरुषार्थ नै नगरी बस्दा आलस्यको अलावा केही प्राप्ति हुँदैन किनभने एउटा सिंहले पनि म सिंहराज हुँ भनी सुतिराख्ने हो भने उसको शिकार स्वयं उसको मुखमा कहिल्यै पनि आउँदैन, उसले पनि मेहनत गर्नु नै पर्ने हुन्छ । त्यसैले अध्यात्म चिन्तनमा पनि ज्ञान-ध्यान-मुक्तिका लागि परमपिता परमात्माको नै हरपल चिन्तन गरिरहनु पर्ने हुन्छ । मुक्तिका लागि जीवात्माले स्वयं प्रयत्नरत रहनुपर्दछ आत्मचिन्तन, सत्संग र धर्मशास्त्रहरूले बताएको बाटोमा श्रद्धापूर्वक अनुशरण गरियो भने मात्रै हाम्रो अध्यात्म चिन्तनले मुक्तिरूपी सफलता पाइने छ अन्यथा केही भन्न सकिँदैन । हामीले हाम्रो यस अनित्य देहमा जुन नित्य वस्तु, (दुध, दही भित्र नौनी जस्तै) छिपेको छ । त्यसलाई चिन्ने, जान्ने अभ्यास गर्नु पर्दछ । त्यो गर्नु पर्ने अभ्यास हो भक्ति र ज्ञान मार्ग । त्यसैबाट ईश्वर भल्किन्छन्, हाम्रो देहमा शुद्ध र निष्कपट पूर्ण तरीकाबाट आचार विचारमा शुद्धता ल्याई त्यसको चिन्तन-मनन गरेर नै देहरूपी क्षेत्रका स्वामीलाई चिन्नु पर्दछ त्यसले मात्रै मानवको मुक्ति हुन सक्छ । ईश्वरलाई यस

देहमा प्राप्त गर्नका लागि जसरी किसानले आफ्नो खेतमा जोत खोद, मल जलको उचित व्यवस्था गरी राम्रो बिउको उपार्जन गर्न सजिलो हुन्छ । अनि जे जस्तो बिउ रोप्छ त्यस्तै त्यसमा फल तत् समयमा प्राप्ति हुन्छ । त्यसै किसिमले हाम्रो क्षेत्रज्ञ प्रभु पनि हाम्रो शरीर रूपी क्षेत्र (खेत) मा सही आचार विचार, सही खानपीन, सद्व्यवहार, रागद्वेषादि विकार (घाँसपात जस्तै) फालेर शुद्ध भक्तिभावबाट अन्तःकरण शुद्ध पार्नसक्यो भने त्यसमा छिट्टै ब्रह्माण्डको प्रादुर्भाव हुनजान्छ, जीवले ब्रह्मलाई चिन्ने शक्ति प्राप्त गर्दछ । यी कुराहरू मनुष्यको आफ्नै हातमा छन् । मनुष्य कति प्रयत्नशील छ र ब्रह्मलाई कसरी प्राप्त गर्न सक्छ (यो कुराको शास्त्र यसरी वर्णन गर्दछ । स्वयं भगवान्‌ले भन्नुभएको छ—

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगीनां हृदये न च

मद्भक्ताः यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

यस्ता अजन्मा अनादि सर्वव्यापी परब्रह्म परमात्मा परमपवित्र विराटरूप भगवान्‌को तत्त्वज्ञान रूप योगद्वारा भजन कीर्तनद्वारा पहिचान गर्न सकिन्छ, प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

“निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ।”

अर्थात् रागद्वेषको निवृत्ति भै सक्यो भने घर नै तपोवन हुन सक्दछ ।

मित्रता गर्न हतार नगर, तर मित्रता
गरिसकेपछि त्यसलाई अन्त्यसम्म निर्वाह गर ।

— सुकरात

राष्ट्रलाई माया नगर्नेले अरुलाई माया गर्ने
सक्दैन ।

— वाइरन

श्री गणेश देवता — एक अध्ययन — मोतीराम पनेरू

लब्धशिक्षापदक, उपप्राध्यापक
म.सं.वि. शारदा विद्यापीठ

नेपालको प्रत्येक स्थल देवमय भएको विषयमा निर्विवाद छ । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली र तराईको भूभाग समेत देवतैदेवताहरूका मन्दिर र प्राकृतिक देवस्थलीहरूले ओतप्रोत भएको कुरा प्रत्याक्षाप्रत्यक्ष सबैका सामु छ । यद्यपि नेपाल भरिका देवीदेवताहरू र तत्तत् स्थानका अनन्त देवस्थलहरूको विस्तृत विवरण दिन यहाँ नेर सम्भव छैन । मेची प्रान्त, कौशिकी (कोशी) नदीको पावनभूमि, कृष्णगण्डकी नदीको विष्णुमय र शिवमय पवित्र भूभाग, वागमती अञ्चलको धार्मिक इतिहास, राप्ती अञ्चलको धार्मिक मर्म कर्णाली अञ्चलको धार्मिक देवभूमि र मिथिला प्रान्तको धार्मिक इतिहासलाई खोतल्दा अथवा नेपाल अधिराज्यका चौधवटै अञ्चलहरूका धार्मिक मठमन्दिरहरू, शक्तिपीठहरू, विष्णुमन्दिरहरू र सम्पूर्ण शिवजीका पवित्रतम लिङ्गहरूको लेखाजोखा गर्न निकै समय खर्च गर्दा पनि अपूर्ण नै रहने स्थिति छ तापनि सुदूर पश्चिमाञ्चल स्थित महाकाली अञ्चलको डडेल्धुरा जिल्लामा पर्ने एक अत्यन्त रमणीय देवभूमिको विषयमा केही कुरा लेख्ने अत्युत्कण्ठा भएकोले यो लेखक पनि आफ्नै जन्मभूमि डडेल्धुरा जिल्लाको एउटा अति प्राचीन मन्दिरको सुरम्य छेउमै सीमित हुन चाहन्छ ।

यो लेखकको इच्छा त रसुवा जिल्ला स्थित गोसाइकुण्ड, धवलागिरिअञ्चलस्थ मुक्तिनाथधाम, गण्डकीप्रदेशको रुक्मेश्वर (रिडी क्षेत्र) नारायणीनदीको देवघाटधाम, गोर्खाकी जगज्जननी मनकामना, काठमाडौँका समस्त भगवतीका पीठहरू, दाङ्की छिल्लीकोटस्थित कालिका मालिका देवी, खैरावाङ्की प्रसिद्ध भगवती भिष्मकनदीको अदृश्य अलौकिक शक्ति, स्वर्गद्वारी

महाप्रभुको दैवीचमत्कार, भोजपुर जिल्लाको षडानन्द ब्रह्मचारीजीको उत्कृष्ट आध्यात्मिक साधना तिर विचरण गर्दै तिनको विषयमा केही कुरा गरिहाल्ने हो, तर सम्पूर्ण हिमवत्खण्ड, स्कन्दपुराणादि धार्मिक ग्रन्थहरू त तिनको वर्णन गर्दा गर्दा परिश्रान्त भैसकेका छन् भने यो अल्पज्ञले कसरी र कहाँबाट उपर्युक्त नेपालका अन्यान्य देवमन्दिरहरूको चर्चा गर्न सक्ला र ! तैपनि सुदूरपश्चिमाञ्चलका प्रसिद्ध प्रसिद्ध खप्तडभूमि वभाङ्की सुमदिवी, डोटीकी शैलेश्वरीदेवी र शिवजीका अंशरूप मष्टो देवता, डडेल्धुराकी उग्रतारा भगवती, श्री भागेश्वर देवता, घण्टेश्वर, घटाल, काफली देवता, भूमिराज समैजी, पासो, मसानी आदिआदि असंख्य सुदूरपश्चिमाञ्चलका अति पवित्र अति शक्तिशाली देवीदेवताहरूको विषयमा लेखक स्वयमेव अनभिज्ञ हुनाले लेखकले आफ्नो देश र आफ्ना ठाउँका देवालयहरूको अवलोकन र अनुसन्धानादिकार्य अद्यावधि गर्न नसक्ता आफ्नो जीवनलाई धिक्कारको पात्र पनि सम्झेको छ । यति कुरा कोट्याइयो तर आफ्नो विषयवस्तु पूर्वोक्त डडेल्धुराको आफ्नै जन्मथलो जैसेरा गाउँको विषयमा पनि लेखक जान सकिरहेको छैन त जाऊँ अब शिखरभूमिको मनोहर, शान्त, एकान्त तपोभूमि तिर ।

जसरी डडेल्धुरा प्रान्तको एउटा अत्युच्च विशाल शिखरमा आरूढ श्री भागेश्वर देवताको अवर्णनीय महिमा छ त्यसरी नै डडेल्धुरा जिल्लाको पूर्वी भेगमा विद्वान्हरूको निवासभूमि जैसेरा गाउँको माथि लेकमा भगवान् श्री शङ्कर जीको अत्यन्त पवित्र प्राकृतिक लिङ्गका साथै पवित्र पर्वताकार शिला (ढुङ्गा)मा समेत भगवान् शङ्करका अङ्गभूषण सर्पहरूका मूर्तिहरू प्रत्यक्ष देखिन्छन् । जुन देवभूमिमा विद्वान्हरूको पवित्र वस्ती जैसेरा गाउँबाट लगातार २ घण्टाको बाटो तय गरिसकेपछि मात्र पुग्न सकिन्छ । एउटा विशाल ढुङ्गा पर्वतको तलको निकुञ्जबाट उठेको छ र अर्को विशाल शिला माथिबाट प्रारम्भ भई त्यही तलको ढुङ्गा (शिलामा) मिल्न गएकोले शिलामय देवगृह नै हुन गएको छ । जसको भित्र

५-६ सय जनाभन्दा पनि बढी व्यक्तिहरू अटाउने ठाउँ छ । माथिबाट उठेका ढुङ्गाको ठीक तल भगवान् शङ्करको लिङ्ग छ । प्रायः बाह्र महिना भरि माथि ढुङ्गाबाट अविच्छिन्न जलधारा भगवान् आशुतोष माथि परिरहेको हुन्छ । जुन देवभूमिमा शीतकालमा अर्थात् फाल्गुन चैत्रसम्म पूरै पर्वताकृति सम्पूर्ण शिला र पर्वतको अग्रभागमा हिमाच्छन्न भइरहन्छ र तल गाउँबाट हेर्दा अत्यन्तै स्वच्छ र देवदारु, खर्सु आदि विविध वृक्ष लतागुल्मादिहरूले परिवेष्टित भएको सुन्दर प्राकृतिक निकुञ्जको रूपमा देखिन्छ । त्यो तपोभूमि मानिसहरूको दुर्गन्ध र कोलाहलदेखि टाढा रहेकोले अहिले पनि अचल तथा अत्यन्त शान्त छ । जहाँ जानाले दर्शनार्थी आफ्नो जीवनलाई कृतार्थ सम्भन्छ र एकछिन आफू भित्र रहेका रागद्वेषहरूलाई पनि भगाउन समर्थ हुन्छ । त्यस शिखरको अग्रभागमा चढ्दा कलकल निनादिनी पवित्रसलिला पूर्वावाहिनी सेती नदीले डोटी प्रान्तको उर्वराभूमिलाई सिञ्चित गरेको दृश्यका साथै विभिन्न सेती महाकालीका स्थलहरूको अवलोकन पनि सहजैसित गर्न सकिन्छ । यद्यपि यो तपोभूमि बहुचर्चित छैन । डडेल्धुरा जिल्ला निवासीहरू पनि यस भूमिका विषयमा प्रायः अनभिज्ञ देखिन्छन्, तर यस देवतात्मा शिखरको महिमा र शक्ति भने अलौकिक छ । लिखित रूपमा यसको प्रबल प्रमाण नभेटिए पनि यस पर्वतमा विराजमान भगवान् शिवको चरित्रगाथा भने अद्यापि डडेल्धुरा जिल्लाकै लोकलयमा सामूहिक रूपमा वाद्य ढोल वादनका साथ गाइने गरिन्छ र जसलाई त्यहाँको स्थानीय भाषामा चैत भनिन्छ । संस्कृत भाषाको चरित्र शब्दवाटै अपभ्रंश भई चैत भएको हो भन्ने कुरालाई यहाँ सम्झनु पर्ने हुन्छ । स्थानीय भाषामा "गन्यापको चैत" भन्ने चरित्रको नामकरण छ । गन्याप भन्नाले गणेश बुझ्नु पर्ने हुन्छ अर्थात् गणानाम् ईशः यस्तो पष्ठीतत्पुरुष समासजनित विग्रहवाट गणेश शब्दको निष्पत्ति भएको हो र गणेश भन्नाले भगवान् शिवलाई पनि बुझाउँछ ।

यस शिखरको तल एक रुमायल भन्ने गाउँ पनि पर्दछ

र. त्यसै रुमायल गाउँको एक छेउमा "देउभाल" भन्ने प्राकृतिक सुन्दर निकुञ्ज (गुफा) छ जो अद्यापि छुँदैछ, त्यसै निकुञ्जमा नै सर्पको रूपमा भगवान् गणेशको उत्पत्ति भएको भन्ने जनश्रुति र उपर्युक्त गणेश चरित्रमा पनि क्रमशः भगवान् गणेशको उत्पत्ति बारे उल्लेख भएको पाइन्छ । अतएव त्यो अग्लो शिखरमा भगवान् शिव अथवा शब्दान्तरमा गणेश के कति कारणले विराजमान हुनुभएको रहेछ भन्ने आद्योपान्त सम्पूर्ण ऐतिहासिक जानकारी "गन्यापको चैत" "गन्यापको भलाउलो" "गन्यापकी धुमारी" यी तीनवटै काव्यात्मक श्रुतितुल्य गायनबाटै प्राप्त गर्न सकिन्छ र अन्यत्र अनुसन्धान गर्न जानुपर्दैन । उदाहरणका लागि उपर्युक्त तीनै देवगाथा चरित्रहरूबाट दिइमात्र निर्देशन गर्न चाहन्छु । हेरौं ती चरित्रहरूमा कति माधुर्य र गाम्भीर्य छ -

देउभाल फुलाभाट बस्या जपध्यान ॥

सरप स्वरूप मिला भगवान् ॥१॥

क्याउडकी छ मूरति क्याउडकिछ बानि ॥

सुवर्ण मूरति ईश्वरैकि बानि ॥२॥

रुमाइल्या भाटैकि यो बालि कन्या ॥

सो बालि कन्या पानि घाट गैन ॥३॥

रुपाइका घडु सरप बगि रैछ ॥

सुण बुवा फुलाभाटौ मेरो बोल लिय ॥४॥

अगि चल्या गणपति पछि फुलाभाट ॥

सरप चलन लाग्या सिकरैकि बाट ॥५॥

परभातै सुमिरौं गणेश नारायण देवताइको भोग लगाऊं

क्याउडका भेष उब्ज्या गणेश ॥

क्याउडको लागलो भोग ॥

सरपैका रुप उब्ज्या गणेश ॥

दूध चामल घिया भोग ॥

विस्तारभयले पूर्वोक्त तीनवटै चरित्रगाथाहरूलाई क्रमशः

उल्लेख गर्न सकिएन तापनि माथि उद्धरण गरिएका देवगीतहरूको आशय यस प्रकार छ ।

कुरो आजभन्दा अनुमानतः ८/१० सय वर्ष अगाडिको हो । पूर्वलिखित “रुमायल” भन्ने गाउँमा एउटा तपोनिष्ठ कर्मनिष्ठ दक्षिण भारतवाट आई वसेका वेदका धुरन्धर विद्वान् “फुलाभाट” (फुला भट्ट) भन्ने एक ब्राह्मण “दैउभाल” नामक तपस्थलीमा तपस्या गर्दा रहेछन् । ती पवित्रात्मा तपोधन ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणकी पतिपरायणा पत्नी र एउटी सर्वलक्षण सम्पन्न सुन्दर कन्या पनि रहिछन् । कालान्तरमा एक दिन तिनकी कन्याले चाँदीको करुवा शब्दान्तरमा चाँदीको कलशमा त्यसै निकुञ्जस्थित जलको धारामा जलभर्ने समयमा एउटा पहेंलो वर्णको सर्पले त्यस रजतपात्र (चाँदीको कलश)मा जलधारासँगै वगेर प्रवेश गरेछ । त्यस्तो अद्भुत घटनाले चकित भई ती कन्याले आफ्ना पिता भट्टसँग पूर्ववृत्तान्त भनिछन् र ती भट्टवंशी दाक्षिणात्य ब्राह्मणले आफ्नो योगबलद्वारा भगवान् शिव नै सर्पको रूपमा अवतीर्ण भएको थाहा पाएछन् । निकै समयसम्म त ती नाग देवता ती भट्ट कै आश्रममा वसेछन् र समय बित्दै जाँदा मानिसहरूको वस्ती पनि बढ्दै गयो । मानिसहरूको छलप्रपञ्च र दुष्कर्मको आशंकाले ती सर्परूप भगवान्ले अब म यहाँ बस्दिन जहाँ म जानेछु तिमीले पनि मेरै अनुसरण गर्नु यस्तो वाणी स्वप्नामा भनेछन् । तदनुसार त्यसको भोलिपल्टै वर्तमान लेकको एकान्त पर्वतमा ती नागदेवताले प्रस्थान गरेपछि तिनकै पछि ती भट्ट ब्राह्मण तिनकी पत्नी र पुत्री समेत गएछन्, जसको स्पष्ट चित्र अद्यापि त्यहाँको विशाल प्रस्तर खण्डमा प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ । देवताको चरित्र गाउँने बेला र देवचरित्रमा पनि भट्टको ठाउँमा भाट शब्दको प्रयोग गरिएको छ तापनि त्यतिखेरको समयमा भाट शब्द अत्यन्त सम्मानबोधक थियो । आजभोलि भाट शब्दलाई सम्मान बोधकको रूपमा नहेरिएकोले त्यस गाउँमा भट्ट ब्राह्मणहरूले भाट भनेपछि राम्रो मान्दैनन् । यद्यपि यसको विषयमा र यससँग गाँसिएको इतिहासले भट्ट ब्राह्मणका साथै डडेल्धुरा र डोटीका ब्राह्मणहरूको योगदान र त्यागतपस्यालाई ओगटेको पाइन्छ । किनभने उत्तिखेर सुदूर

पश्चिमाञ्चलका नौवटै जिल्लाहरू डोटी राज्यमा पर्दथे ।
 “देवाटवी” अर्थात् देवताहरूको अटवी भन्ने यो संस्कृत शब्दवाटै
 अपभ्रंश भएर हालको डोटी शब्दको उत्पत्ति भएको हो भन्ने
 विद्वान्हरूको तर्क पनि युक्तिसङ्गत नै देखिन्छ । यस मन्दिरको
 निर्माण र यहाँको चाँजोपाँजो मिलाउने क्रममा डोटी प्रान्तका
 निम्नलिखित ब्राह्मणहरूको पनि ठूलो देन छ । ती ब्राह्मणहरू
 मुख्यतः यिनै थिए—पन्त, पनेरु, जोशी, उप्रेती, भट्ट, भण्डारी
 आदि आदि । यिनमा पनि यी देवतासित सम्बन्धित पन्त र
 पनेरुको विशेष योगदान रहेको कुरा तलको देवगीतबाट अवगत
 हुन्छ ।

पन्त पनेरु मिलि मिलोमतो अर्यो ॥

भदौकी चतुर्दशी जाँत ॥

अर्थात् पहिले माघशुक्ल श्रीपञ्चमीका दिन यहाँ
 भगवान्को जात्रा स्थानीय भाषामा (जाँत) हुने गर्थ्यो र लेकमा
 धेरै हिमपातका कारण कार्यकर्ताहरू जानै नसक्ने हुनाले पन्त
 र डडेल्धुरा निवासी पनेरुहरूको निर्देशनमा भाद्रशुक्ल अनन्त
 चतुर्दशीको रात्रिमा त्यो लेक स्थित मन्दिरमा अर्धरात्रीमा
 भगवान् आशुतोषको विशेषतः दूधले पूजा गरिन्छ र त्यस
 क्षेत्रको लागि त्यहाँको मेला (जात्रा) अति प्रसिद्ध पनि छ ।

उक्त जात्रालाई स्थानीय भाषामा “सिकर की जाँत”
 भन्ने गरिन्छ । जसको संस्कृत भाषामा “शिखरयात्रा” हो र
 त्यसबाटै अपभ्रंश भएर सिकरकी जाँत सिकरै जाँत हुन गएको
 छ । यस जात्रामा विभिन्न प्रकारका दमा, ढोल, भ्याली आदि
 बजाइने गरिन्छ र त्यस्तै विविध मनोरञ्जनात्मक नृत्यहरू,
 गायनहरू र लोकगीत (ड्यौडा) पनि रातभर हुने गर्छन् ।
 गीतहरू धार्मिक र श्रृङ्गारपक्ष गरी दुई भागमा विभाजित भएका
 छन् । उक्त गीतहरू अत्यन्त कर्णप्रिय र मधुर हुनाले तिनको
 श्रवण मात्रले पनि अतुलनीय आनन्दानुभूति हुन्छ । यो
 देवधाममा जाने व्यक्तिले भरसक एक हप्ता पहिले नभए ३
 दिन पहिले ब्रह्मचर्यमा रही अभक्ष भोजन वर्जित गर्नुपर्दछ ।
 रुद्राभिषेक गर्ने व्यक्ति र कार्यकर्ताहरूले भने कठोर उपवास नै

गरी जाने नियम छ । यहाँ जाँदा अन्यान्य नियमहरूको पनि परिपालना गर्ने परम्परा छ । उदाहरणार्थ जस्तै : छालाका जुत्ता नलगाउनु, अशुचि (अपवित्र) अवस्थामा त्यो देवस्थलमा कुनै हालतमा पनि जानुहुँदैन । यदि प्रमादवश गइएको खण्डमा दर्शनार्थी व्यक्तिलाई कुनै न कुनै विघ्नबाधा आइपर्छन् । जस्तै : मार्गमा सर्पले लखेट्ने, वाटो भुल्ने, हिंड्दाहिड्दै चिप्लने इत्यादि अनेक विघ्नहरूले त्यो देवालयमा जानै सकिँदैन । जो अहिले पनि प्रत्यक्ष फलको प्राप्ति भएको देखिन्छ । अतएव शुद्ध आचरण, शुद्धभोजन र शुद्ध आचारविचार भएको व्यक्ति नै त्यस देवभूमिमा जानसक्छ । नेपालमा यस्तै यस्तै कैयौँ असंख्य देवस्थलहरू छन् र तिनको उचित संरक्षण र संवर्धनको अभावमा केही त प्रायः लुप्त पनि भैसकेका छन् र कति हुनेहुन् ।

अस्तु !

मूर्खसँग त्यति बेला लडाइँ पछि, जति
बेला त्यसलाई उपदेश दिइन्छ ।

— पञ्चतन्त्र

मिलेको देखिए तापनि शत्रु आफ्नो स्वार्थ
पूरा भएपछि फरक हुन्छ ।

— चाणक्य

अनैतिक काम गर्नेले मान पाए पनि त्यो
टिकाउ हुँदैन ।

— वाल्मीकि

देवकी प्रथा

-मुरारी सिंह

विभागाध्यक्ष, उपप्राध्यापक
म.सं.वि. शारदा विद्यापीठ

देवकी प्रथा वास्तवमा एक अभिशप्त प्रथा हो । नेपालको अत्यन्तै अविकसित क्षेत्र मध्ये सुदूरपश्चिमको बैतडी जिल्लामा देवताहरू प्रतिको निकै अन्धविश्वास र रूढीवादिताको दुष्परिणामका रूपमा देवकी प्रथाको प्रादुर्भाव भएको कुरामा विवाद छैन ।

देवकी प्रथाका बारेमा केही कुरा लेख्नु र जान्नुभन्दा पहिला सर्वप्रथम "देवकी" शब्द परिभाषित हुनु अत्यन्त जरूरी छ । "देवकी" शब्द उच्चारण हुँदा वास्तवमा कुनै पनि मानसपटलमा वा समाजमा जुन सनसनीको वातावरण फैलिन्छ, जुन हेयदृष्टि उब्जिन्छ र कलुषित मनसायबाट अनर्थ लगाई परिभाषित गरी व्यवहार गरियो र गरिदैछ त्यो वास्तविकताको धरातलमा शब्दको परिभाषाले एकदमै गलत देखिन्छ । भन्नुको खास अर्थ के हो भने जुन समयमा सर्वप्रथम "देवकी" को प्रादुर्भाव भयो त्यस वखतमा "देवकी" भन्ने शब्द र त्यसको मानवरूप विशुद्ध रूपमा पूजनीय हुन्थ्यो "देवकी" लाई वेश्याका रूपमा त्यसताकाका सामन्त र भलादमी भनाउँदाहरूले पछि मात्र परिवर्तन गरेका हुन् । यसकारण "देवकी" शब्दको व्याख्या हुनु र खास परिभाषा गरिनु वाञ्छनीय भएको महसूस गरिएको हो । "देवकी" शब्दलाई दुई रूपमा उच्चारण गर्ने गरिन्छ (१) देवकी (२) देउकी । यो शब्दको मध्य अक्षर परिवर्तन भए पनि दुइटै एकै किसिमका अर्थ बुझिने शब्द हुन् "देउकी" "देवकी" को पर्यायवाची शब्द पनि भन्न सकिन्छ । द्वापरयुगका कृष्ण भगवान्की आमाको नाम पनि देवकी थियो, सोही नाम तत्सम भएर आएको पनि हुनसक्छ । "देवकी" शब्दलाई स्थानीय रूपबाट सन्धि-विच्छेद गरी प्रत्येक खण्डको

भिन्नै अर्थ लगाउँदा देव + की हुन्छ सन्धि विच्छेद गरी प्रत्येक खण्डको भिन्नै अर्थ लगाउँदा देव = देवता, की = को (लागि) अर्थात् समग्रमा देवताको लागि भन्ने अर्थ प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै "देउकी" शब्दलाई टुक्र्याउँदा देउ + की हुन्छ भिन्नाभिन्नै अर्थ लगाउँदा देउ = स्थानीय भाषामा देवताको स्पष्ट परिचयात्मक शब्द, की = को (लागि) यस शब्दबाट पनि देवताको लागि भन्ने अर्थ प्रष्ट हुन्छ । यसकारणबाट जसरी देवताका लागि खटाइएको अर्थात् राखिएको वस्तु पवित्र हुन्छ त्यसरी नै "देवकी" देवताका लागि राखिएको भएबाट किमार्थ सोचिने गरेको रूपमा देवकी वा देउकीको परिभाषा गरिनु उपयुक्त होइन, भर्ना शब्दमा भन्दा देवकी वा देउकी वेश्या होइन ।

सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको वैतडी जिल्लामा स्थानवासी देवता नभएको टोल गाउँ कुनै छैन । प्रायः इष्ट-कुलदेवता र त्यसका हांगाका रूपमा कैयौं देव-देवीहरू छयाछ्याप्ती रहेका हुन्छन् र प्रत्येकको मन्दिर गाउँलेहरूको शक्ति अनुरूप निर्माण भएको हुन्छ । ती मन्दिरहरूमा कुनै कुनै आदिकालमा नै बनेका हुन् भन्ने किंवदन्ती पनि यदाकदा सुन्न पाइन्छ । त्यस्ता मन्दिरहरूमा निवास गर्ने मान्यता प्राप्त देवी-देवताहरूको स्थाहार सम्भार, पूजा-अर्चना आदि गर्न (कारीवारी) कर्मचारीहरूको नियुक्ति गरिएको हुन्छ जसमा मूलतः पण्डा (पुजारी), धामी (भाँकी) मुखिया, भण्डारीहरू हुन्छन् । यस्तै देवी-देवताहरूमा दैवी शक्तिका रूपमा चिनिने भगवतीहरू ९ बहिनी थिए, ती ९ बहिनीहरू आफू आफूले रूचाएका ठाउँमा बस्न पुगे । तिनीहरू मध्ये वैतडी जिल्लामा जगदम्बा आदिशक्तिका रूपमा पुर्चौं डीमा डिलाशैनी (डिलेश्वरी), वैतडी देवलमा रैण्याशैनी (त्रिपुरा सुन्दरी), वैतडी देहीमाण्डौमा निङ्गलाशैनी, वैतडी तल्लादेही मेलौनीमा दुर्गा भवानीका रूपमा प्रतिष्ठित छन् र विशाल मन्दिर पनि निर्माण भएका छन् ।

वाइसे चौबीसे राज्यका पालामा वाइसे चौबीसे राजाहरू अत्यन्त विलासी र कासुक प्रवृत्तिका भएका

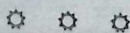
कारणवाट एउटैले चार-पाँच र आठ-दशसम्म स्वास्नी राख्ने प्रचलन पनि आम थियो । क्रूरताको हद पार गरिसकेका राजाहरू सुन्दर स्त्री देख्दा लट्ठ भै तुरुन्त दरवारमा हाजिर गराउन आदेश दिने गरेको कुरा पनि चर्चित नै थियो । त्यसैताका मेलौली भन्ने एउटा चौबिसे राज्य क्षेत्रमा देवी चन्द भन्ने राजा राज्य गर्दथे । ती राजा देवी चन्दको राज्य हरण गर्ने उद्देश्यले भारत उत्तर प्रदेश अन्तर्गत अल्मोडा राज्यका शक्तिशाली राजा, देवी चन्दसँग युद्ध गर्न आए सो खबर देवी चन्दले पाउँदा आफू पनि युद्धको तयारी गर्ने सिलासिलामा हतियारको भण्डारमा जाँदा धनुको ताँदो भाचिएको देखी विस्मातमा परी तुरुन्तै देवी दुर्गा भवानीको पूजा अर्चनाको तयारी गर्न लगाई भोलि विहान मेरो धनुको ताँदो जोडिएको मिलोस् र युद्ध गर्न आएको राजालाई पराजित गर्न सक्ुं, त्यसो सिद्धि प्राप्त भएमा माता दुर्गा भवानीलाई कुमारी (कन्या) चढाउने छु भन्ने भाकल गरे । विहान हेर्दा धनुको ताँदो जोडिएको र युद्धमा जयश्री प्राप्त गरेकाले तत्कालीन दुर्गा भवानीको पुजारीलाई केटी खोजी विधिवत् मन्दिरमा चढाउनु भनी आदेश दिए र तत्कालै कन्या केटी खरिद गरी मन्दिरमा चढाइदिए । त्यसै बेलादेखि राजाको आकांक्षा पूर्ण भएकाले आपत्ति परेका व्यक्तिहरूले अभिष्ट सिद्धि प्राप्तिका लागि मन्दिरमा कन्या केटी चढाउने परम्परा रह्यो र पछिवाट प्रथाका रूपमा परिणत भयो ।

अभिष्ट सिद्धिका लागि चढाइने केटीहरूलाई त्यस्ताका देवी भगवतीका रूपमा सम्मान गरिन्थ्यो र देवताका लागि भन्ने सम्झिइन्थ्यो । माथि वर्णन गरिए अनुसार जसरी मन्दिरहरूमा कर्मचारी नियुक्त गरिएका हुन्थे, त्यसरी नै देवकी पनि आदिशक्ति भवानीको सुसारेका रूपमा नियुक्त भएको मानिन्थ्यो र उनीहरू भवानीको भित्रैनी हुन्थे । कालान्तरमा अवोध शिशु हुँदा चढाइएकी देवकी जवान हुँदै जाँदा यिनै बाइसे चौबीसे राजाहरू र यिनका शक्तिशाली भारदारहरू देवकीप्रति मोहित हुँदा क्रूर र दानवहरूवाट बलात्कृत भै परम्परा कै रूपमा वासना पूर्तिका साधनका रूपमा लिने गरी वेश्या बनाइएका हुन् र त्यस्तो अवस्थामा पुगिसकेपछि

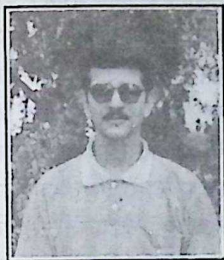
देवकीहरूले आफ्नो नियति नै त्यही सम्झी बाध्य भै शरीर बेच्ने प्रक्रिया चालु गरेका हुन् । समष्टिगत रूपमा भन्दा देवकीहरू आफैँ स्वच्छाले वेश्या नभै क्रूर नियतिले वेश्या हुन पुगेका हुन् तथापि नाम परिवर्तन नभै साविक कै नाम देवकी वा देउकीबाट सम्बोधन गरिन्छ । यिनीहरूबाट जन्मेका अवैध सन्तानहरूमा छोरालाई “देउका” र छोरीलाई “देवकी” भन्ने गरिएको पाइन्छ ।

यस किसिमले देवकी चढाउने परम्परा आदिशक्ति भगवती मन्दिरमा मात्र चढाउनमा सीमित नभई आफ्नो सिद्धि प्राप्त गर्ने मनसायले अन्य देवताहरूको मन्दिरमा पनि देवकी चढाउने प्रचलन छ । दार्चुला जिल्लामा अवस्थित श्री मालिकार्जुनमा पनि देवकी चढाउने प्रचलन प्रथाकै रूपमा छ । तै पनि देवकी चढाउने मूल मन्दिरहरूमा भगवती मन्दिर नै प्रायः हुन्छन् ।

यसरी देवकी चढाउने कुप्रथाका शिकार भै अहिले पनि प्रताडित जीवन भोग्न बाध्य भएका देवकीहरूमा मेलौली क्षेत्रमै १५ देखि २० प्रतिशत युवती र ४० प्रतिशत वृद्धाहरू छन् । यिनीहरू मध्येबाट केहीले विवाह गरी घरजम गरेर बसेका छन् भने ३०, ४० प्रतिशत बालबालिकाहरू अध्ययन समेत गरिरहेका छन् । कूल ६० प्रतिशत देवकीहरू मध्ये २० देखि २५ प्रतिशत मात्र जीविकोपार्जनको लागि वेश्यावृत्तिमा संलग्न छन् । हाल आएर यो संख्या पनि विस्तारै कम हुँदै गइरहेको छ । केहीलाई श्री ५ को सरकारले शीप विकास तिर उन्मुख गराएको छ भने केहीलाई रोजगारको व्यवस्था गरिदिएको छ यो एउटा सराहनीय कार्य हो । यो कुप्रथाले गर्दा पहिले पहिले अबोध नाबालिकालाई पर्व विशेष कार्तिक पूर्णिमा, दशैं नवरात्रीमा मन्दिरमा चढाइन्थ्यो तर यो प्रथा अब प्रायः उन्मूलन हुन थालिसकेको छ । नेपालको तराई प्रदेश नेपालगञ्ज, कैलाली, आदि ठाउँमा बढिनीहरूका रूपमा देह-व्यापार गरी जीविका चलाउने र ठूला ठूला शहरहरूमा पनि देहव्यापार गर्ने वेश्याहरू देवकीको परिभाषा भित्र पर्दैनन् । २०३० सालमा जुन संक्रमण कै रूपमा वेश्यावृत्ति फस्टाउन थालेको थियो अब बैतडी जिल्लामा त्यस्तो विगुविगी नभै प्रायः समाप्त भै सकेको छ र यसलाई अबै सरकारले ध्यान दिई पूर्णतया उन्मूलन गर्नु आवश्यक छ ।

महाकाली अञ्चलको कविता-लेखन-परम्परा

—श्यामसुन्दर ढकाल

उपप्राध्यापक

म.सं.वि., शारदा विद्यापीठ

नेपालको सुदूरपश्चिममा अवस्थित दार्चुला, वैतडी, डडेल्धुरा र कञ्चनपुर जिल्लाको सेरोफेरो समेटेर, बसेको महाकाली अञ्चल लोकसंस्थाहरूको नैसर्गिक प्रतिभाले गर्दा लोकसाहित्यको क्षेत्रमा अत्यन्त समृद्ध रहे पनि शिष्ट-लेख्य साहित्य सिर्जनाका दृष्टिले अपेक्षाकृत पछि परिरहेको देखापर्दछ । नेपाली साहित्यले प्राथमिक र माध्यमिक काल पूरा गरी आधुनिक कालान्तर्गत अधुनातन साहित्य सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई समेत आत्मसात् गर्दै भानुभक्त, मोतीराम, लेखनाथ, देवकोटा, सम, सोमनाथ प्रभृति अनेक प्रतिभावान् साहित्य महारथीहरू जन्माइसक्दा यस अञ्चलमा भर्खर प्रकाशन युगको थालनी हुन थालेको पाइन्छ । भौगोलिक कठिनाइ, यातायात एवं सञ्चारको अभाव, शिक्षाको कमी, तथा भाषिक सम्प्रेषण र सम्पर्क क्षेत्रका दृष्टिले मानक नेपाली भाषाभन्दा पनि कुमाउँनी र गढवालीसंगको निकटताले गर्दा समेत यस अञ्चलको साहित्यिक फाँट देशका अरू कतिपय क्षेत्रभन्दा अपेक्षाकृत पछि परेको भए तापनि यस अञ्चलका अनेक महत्त्वपूर्ण सिर्जनशील प्रतिभाहरूले राजधानीको प्रचारमुखी अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको बजारवाट टाढा कुटो-कोदालो गर्दै साहित्य साधनामा समर्पित रहेर नेपाली वाङ्मयको विकासमा गहकिलो योगदान दिदै आएका छन् । प्रस्तुत लेख-अन्तर्गत महाकाली अञ्चलमा क्रमशः विकसित हुँदै आएको काव्य/कविता-लेखन-परम्परालाई विहङ्गम दृष्टिले हेर्ने जसको गरिएको छ ।

महाकाली अञ्चलको सिर्जनात्मक लेखन-परम्परामा कविता-विधा निकै उर्वर रहेको देखापर्दछ । यहाँका कविहरूले

लोकलय, शास्त्रीय छन्द एवं उन्मुक्त गद्य कविताको माध्यमबाट आफ्ना भावनाहरू अभिव्यक्त गरेका छन् । हालसम्म प्राप्त सामग्रीका आधारमा महाकाली अञ्चलमा प्रकाशन युगको प्रारम्भ १९८९ सालमा डमरूवल्लभ शर्मा उप्रेतीको “पुत्रशोक” शोककाव्य प्रकाशित भएपछि मात्र भएको पाइन्छ, तर यस अञ्चलको समग्र कविता-परम्पराको चर्चाको क्रममा “पुत्रशोक” (१९८९) भन्दा पूर्व लोकगीतको मीठो भाकामा जन-जीवनका रमाइला र मार्मिक धुकधुकीलाई जीवन्त अभिव्यक्ति दिने असंख्य लोककविहरूलाई विर्सन सकिदैन । महाकाली अञ्चलमा जन्मिएका वा बाहिर जन्मेर पनि यस अञ्चलसँग नाता गाँस्न आइपुगेका जयानन्द भट्ट, गंगाराम पनेरू, विश्वेश्वर चटौत आदि यस्ता कतिपय कविहरूको चर्चा ठाउँ-ठाउँमा भएको पाइए पनि तिनीहरूका रचना प्रकाशित भएका पाइदैनन् । सिर्जनात्मक प्रतिभा प्रशस्त भएर पनि प्रकाशमा आउन नसकेका यस्ता अनेकौँ लोक-कविहरूका कविताले यस अञ्चलमा कविता-विधाको प्रवर्तन र विकासको लागि पृष्ठभूमि निर्माण गरेको देखिन्छ ।

महाकाली अञ्चलको कविता-परम्पराको औपचारिक प्रारम्भ “पुत्रशोक” (१९८९) का रचयिता डमरूवल्लभ शर्मा उप्रेतीद्वारा विक्रमको वीसौँ शताब्दीको अन्तिमतिर भएको देखापर्दछ । त्यस समयमा एकातिर कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल नेपाली साहित्यलाई माध्यमिक-कालीन शृङ्गारिक धारबाट मुक्त गर्दै एक विशेष युगको निर्माण गरिरहेका थिए भने यता महाकाली अञ्चलमा उनकै सहपाठी एवं मित्र डमरूवल्लभ शर्मा “उप्रेती” प्राथमिक-कालीन शैलीमा कविता लेखिरहेका देखापर्दछन् । कवि डमरूवल्लभको एकमात्र उपलब्ध कृति “पुत्रशोक” (१९८९) को प्रकाशनपछि लगभग दुई दशकसम्म यस अञ्चलमा सिर्जनात्मक क्षेत्र पुनः जुर्मुराउन नसकेको देखापर्दछ । त्यसपछि करीव एक वर्षको अधिपछिमा कवि आत्माराम ओझा “देवस्तुति श्लोकवद्ध भाषा” (२००८) एवं पं. दयाराम जोशी उपाध्याय “नेपाल वम्बै भाषा श्लोक” (२००९)

लिएर उपस्थित हुन्छन् । यी दुवै कृतिहरू भाषाशैलीगत दृष्टिले प्राथमिककालीन भानुभक्तिय शैलीको प्रभावबाट मुक्त हुन नसके पनि यस क्षेत्रको कविता-लेखन-परम्परालाई निरन्तरता प्रदान गर्न यिनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यसरी विक्रमको एकाइसौं शताब्दीको पहिलो दशक वितिसक्दा पनि प्राथमिक युगमै रहेको महाकाली अञ्चलको कविता-परम्परामा केही भिन्न गोरेटो समातेर अगाडि बढ्ने प्रयास गर्दै कवि एन.डी. प्रकाश (नारायणीदत्त चटौत) उपस्थित हुन्छन् । उनको क्रान्तिकारी चेतना भएको डोट्याली भाषिकामा लिखित "सालियाना" (पर्चा साहित्य) २०१३ सालतिर प्रकाशित भएको थियो । वि.सं. २०१४ मा हवाई दुर्घटनामा परी आकस्मिक निधन भएकाले त्यतिवेला उनका अरू रचना प्रकाशित हुन नसके पनि पछि विभिन्न पत्रपत्रिका एवं पुस्तकहरूमा फुटकर रूपमा संकलन गरिनुका अतिरिक्त "एन.डी. प्रकाश चटौतका कालजयी कविताहरू" (२०५१) शीर्षकमा एउटा कवितासंग्रह प्रकाशित छ ।

यसै क्रममा राजधानी तर्फ बसोवास गरेका भए पनि पुख्र्यौली घर वैतडीकै ठेगानाबाट आफ्ना पुस्तकहरू प्रकाशित गर्ने कवि आनन्ददेव भट्ट २०१५ देखि २०१९ को बीचमा विभिन्न विषयवस्तुमा लेखिएका "९७ साल", "अब हिमालय बोल्छ", "गुराँस", "जीवनकै थुम्कोवाट", "ओम्मर खैयामलाई जवाफ", "आमा बोलाउँछिन्", "तिमीलाई देख्दा", "साहिंली मैया" र "युरी एलेक्सएभिच गागारिन" शीर्षकका नौवटा काव्यकृतिहरू प्रस्तुत गर्दछन् । उन्मुक्त गद्यशैलीमा लेखिएका यी कविताकृतिहरू महाकाली अञ्चलको सन्दर्भमा एकदमै नौला भए पनि महाकाली बाहिरै लेखन, प्रकाशन एवं वितरण भएकाले यिनीहरूले यस अञ्चलको लेखन-परम्परामा विशेष हलचल ल्याउन सकेको देखिन्छ । यसै शृङ्खलामा, तर्कराज लेखकको लघुकाव्य "एक प्रेरणा" (२०१९), सोमदत्त ओझा (डा. देवीप्रसाद ओझा) को ऐतिहासिक खण्डकाव्य "कोतपर्व" (२०२१) र देवराज शर्मा साहित्यसुधाकरको गीतिनाटक "अमर

शहीद दशरथ चन्द" (२०२२) को प्रकाशनले यस अञ्चलको काव्य-परम्परालाई गति प्रदान गरेको देखापर्दछ ।

विभिन्न कवि-प्रतिभाहरूको व्यक्तिगत प्रयासबाट प्रकाशनमा आइरहेको महाकाली अञ्चलको कविता-लेखन-परम्परामा संस्थागत रूपमा पञ्चायतका स्थानीय निकायहरूबाट २०२० मा "महाकाली" मासिक (वैतडी), २०२२ मा "हिमालय" त्रैमासिक (दार्चुला) एवं २०२७ मा "महाकाली सन्देश" पाक्षिक (महेन्द्रनगर) पत्रिकाको प्रकाशन हुन थालेपछि कथा, निबन्ध आदि अन्य सिर्जनात्मक विधाहरूका साथै कविताको लघुरूप-तर्फ यहाँका साहित्यकारहरू आकर्षित भएका देखिन्छन् । यी पत्रिकाहरूले यसअघि नै पुस्तक प्रकाशनमा आइसकेका आत्माराम ओझा, तर्कराज लेखक, सोमदत्त ओझा (डा. देवीप्रसाद ओझा), देवराज शर्मा साहित्यसुधाकर एवं अन्य प्रतिभाहरू भाउपन्थी (तिलकप्रसाद शर्मा, बर्मेली, विन्दु, दीप उजूर त्यक्ता) आर.डी.प्रभास चटौत, काशीनाथ तमोट, मदनमोहन खत्री, गणेशलाल शाह, नन्दराम पाण्डेय, के.पी. पन्त, जयदेव भट्ट, भानुभक्त भट्ट, मानसिंह धामी, देवीभक्त भट्ट, तोयनाथ शर्मा, रसिक, घटराज भट्टराई शास्त्री, चन्द्रसिंह सामन्त, रूद्रप्रसाद शर्मा दुःखी, भैरववहादुर सिंह, रामदत्त भट्ट, धनवहादुर कुँवर, दामोदर शर्मा घिमिरे, रामचन्द्र शर्मा, चन्द्रप्रसाद पाण्डेय, रामानन्द मिश्र, दिलरञ्जन नेपाली, श्रीकृष्ण जोशी, रतनसिंह रावल आदि अनेक कविहरूका फुटकर कविताहरू प्रकाशित गरी यहाँको काव्य-परम्परालाई अगाडि बढाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसै परम्परामा भाउपन्थी र काशीनाथ तमोटको संयुक्त प्रयासबाट प्रकाशित समसामयिक सङ्कलन "बुद्धि" (२०२६) देखापर्दछ । यस अञ्चलको साहित्यिक यात्रामा कोशेढुंगाको रूपमा रहेको प्रस्तुत सङ्कलनमा यी दुई युवा लेखकहरूका अन्य रचनाहरूका साथै केही कविता समेत प्रकाशित छन् ।

यसैगरी २०२४ तिर हजारीसिंह सावदका "हजारी चरित्र" आदि केही रचना, २०२७ तिर मानवहादुर सिंह

पहाडीका “थली”, “मान्छेको चोला आयो कलि” आदि, २०३१ मा काशीदत्त शास्त्री (भट्ट) को “नेपाली भ्याउरे र रामायण” एवं २०३२ सालतिर वासुदेव भट्ट भाइसाहवको “डोके” कविता-संग्रह तथा “दुःखी” खण्डकाव्य आदि प्रकाशित भएका देखिन्छन् ।

यस रूपमा क्रमशः अगाडि बढिरहेको महाकाली अञ्चलको कविता-लेखन-परम्परामा “साप्ताहिक वार्ता” को प्रकाशन (२०३३) पछि एउटा महत्त्वपूर्ण मोड आएको देखिन्छ । यसअघि प्रकाशनमा आएका महाकाली, हिमालय र महाकाली सन्देश तीनैवटा पत्रिकाको प्रकाशन बन्द भएको अवस्थामा छापिन थालेको यस समाचार-पत्रले आफ्नो प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै नियमित रूपमा केही साहित्यिक खुराक प्रदान गरी सिर्जनात्मक वातावरण तयार गर्न सहयोग पुऱ्याएको थियो । यसै क्रममा “दशरथ साहित्य परिवार” (२०३४), “महाकाली साहित्य परिवार” (२०३६), “पुनर्वास साहित्य परिवार” (२०३८) जस्ता साहित्यिक संस्थाहरूको स्थापना एवं क्रियाशीलता हुन थालेको र तिनीहरूको सक्रियतामा “ह्याक” (२०३५), “रैवार” (२०३६) र “पुनर्मिलन” (२०३८) जस्ता साहित्यिक पत्रिकाका केही अङ्क मात्र भए पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा महाकाली साहित्य परिवारले २०३७ आपाढमा पन्ध्रजना कवि, कवयित्रीहरूका रचना संगृहीत गरी “रैवार”को महाकाली अञ्चलका कविता अङ्क प्रकाशित गरेको प्रसङ्ग स्मरणीय हुन आउँछ । यस्तै उद्यान (२०३१।०३३), वीणा (२०३३), कञ्चन (२०३४), डिलेश्वरी (२०३४।०३५), पीयूष (२०३५।०३६), अंकुर (२०३५।०३६), बालदीपिका (२०३७), कञ्चनप्रभा (२०३६।०३७), संघर्ष (२०३७), सगुन (२०३७), उषा (२०३८ तिर), मिलन (२०३९), अर्चना (२०४०) आदि विभिन्न विद्यालय, क्याम्पस एवं संघसंस्थाहरूका पत्रिका तथा कतिपय अन्य अवसरमा स्मारिकाहरू पनि यस अवधिमा प्रकाशित हुन थालेका पाइन्छन् । यसरी चालीसको दशकभरिको यस अवधिमा माथि उल्लिखित विभिन्न पत्रपत्रिका,

सामयिक सङ्कलन, मुखपत्र एवं स्मारिकाहरूको माध्यमबाट देखापरेका नयाँपुराना कवि प्रतिभाहरूमा चूडामणि शास्त्री, आत्माराम ओझा, भाउपन्थी, देवराज शर्मा साहित्यसुधाकर, प्रेमसिंह धामी, कृष्णविनोद लम्साल, वासुदेव भाइसाहब, मानबहादुर सिंह पाहाडी, अर्जुनचन्द्र वियोगी, श्रीधर पन्त, हरिहर जवाली, विष्णुभक्त पौडेल, मित्रलाल वालक, दीनानाथ बराल, रुद्रगुरुङ्ग, रामचन्द्र नेपाल, गदव शर्मा, टेकराज पन्त, दुर्गा पाण्डे, हरिदत्त पाण्डेय, गंगादत्त पण्डित, कृष्णदत्त ओझा, गणेशदत्त उपाध्याय, कृष्णदत्त चटौत कान्त, रामकृष्ण भट्ट, गणेश सुवेदी, करवीर शाह, पुष्प न्यौपाने, लक्ष्मीदत्त शर्मा, कनिका गांगुली, विश्व के.सी., धर्मलाल श्रेष्ठ, भोजराज चटौत, अजयकुमार थापा, महेशविक्रम समाल, एम.वी. महता, शिवहरि मुडभरी, लक्ष्मणसिंह कार्की, नरबहादुर चन्द, धर्मानन्द शर्मा, हरिकृष्ण भट्ट, भिखारी, कमलाकान्त अवस्थी, भैरवसिंह विष्ट, प्रेम रोशन, यज्ञराज भट्ट, विष्णुदत्त भट्ट, मोहनवर्ण पराजित, तीर्थ प्रधान, वासुदेव पाण्डेय, सूर्य सुवेदी, खडानन्द सुवेदी, महेन्द्र वस्नेत, सुश्री भारती, जानकी कुमारी, पद्ममानव, सुन्दरी कुमारी, कुमारी मुकुन्दा, इन्द्रनाथ शर्मा, काशीसिंह, वीरबहादुर चन्द आदि पर्दछन् । यस बीच अधिकांश कविहरूले प्रेम, प्रकृति, राष्ट्रिय चिन्तन तथा समसामयिक जीवनका कटु भोगाइहरूलाई विषयवस्तु बनाएका छन् भने वि.सं. २०३६ को जनमत संग्रहताकाका कविताहरूमा राजनैतिक आग्रह प्रचुर मात्रामा पाइन्छ ।

यस अवधिमा एकातिर विभिन्न पत्र-पत्रिकाको माध्यमबाट अनेक सिर्जनशील प्रतिभाहरू सक्रिय रहेका थिए भने अर्कोतिर पुस्तकाकार काव्यकृति प्रकाशनको क्रम पनि अगाडि बढिरहेको थियो । यसै क्रममा रामकृष्ण भट्टको "पार्वती" खण्डकाव्य (२०३७), आर.डी. प्रभास चटौतका "लुकेर हेर्ने कि" ? खण्डकाव्य (२०३७) र "जीवनका घडी पला" (२०३७) एवं पुरुषोत्तम जोशीको "परशुराम क्षेत्र महात्म्य" (२०४१) आदि कृतिहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् ।

कविताको लघुतमरूप मुक्तकदेखि मध्यमरूप खण्डकाव्यसम्मका रचनाहरूको माध्यमबाट अगाडि बढिरहेको महाकाली अञ्चलको कविता-परम्परामा कवि चूडामणि शास्त्री (ढकाल) का महाकाव्य समकक्ष बृहत् संरचनाका दुइवटा आध्यात्मिक काव्यहरू “सहस्रगीति” (२०४२) र “वेदांश-चूडामणि” (२०४२) प्रकाशित हुन्छन् । यस बाहेक त्यसैताका उनका “बहत्तरवाक्य”, “श्रीव्रत”, “कनकधारा”, “वेदस्तुति” आदि केही अन्य रचनाहरू समेत प्रकाशित भएका देखिन्छन् । महाकाली अञ्चलको कविता-लेखन-परम्परामा २०४६ र २०४७ साल निकै उर्वर रहेका देखापर्दछन् । यिनै दुई वर्षमा आर.डी. प्रभास चटौतका चारवटा कविता-संग्रहहरू “बुढाको भैसक्यो वास”, “यौटा स्वर”, “पोखरा” र “महामानव वी. पी. कोइराला”, ऋषिराज लुम्सालीको “देश-दर्पण” (कविता-संग्रह), दिनानाथ बरालको “पञ्चवेणी भावना” (कविता-संग्रह), कल्याण ओझाको “पितृवियोग” (शोककाव्य), खेमराज ओझाको “परमानन्द” (शोककाव्य), भवानीदत्त चटौतको “भानुभक्ति” (शोककाव्य), मानवहादुर सिंह पहाडीको “पत्नी वियोग र धर्मी पापी” शोककाव्य जस्ता काव्यकृतिहरू प्रकाशित भएका देखापर्दछन् । यस्तै गरी लोकेन्द्रबहादुर चन्दका दुई वटा कविता संग्रहहरू “इन्द्रधनुष” र “अपरिचित” (२०५१) तथा एन. डी. प्रकाशका कविताहरूको संकलन “एन.डी. प्रकाश चटौतका कालजयी कविताहरू” (२०५१) को प्रकाशनले यस अञ्चलको काव्य-परम्परालाई थप टेवा प्रदान गरेको देखिन्छ । यसैगरी कवि महादेव भट्टको “विश्व-संस्कार-दीपक” (२०५१), टी.डी. वैरागीको “हाँसाको थैलो” (२०५२), केशवदत्त बडूका “नौरंगे साहित्य” र “वार व्यंग्य” कविता-संग्रह (२०५२), गोविन्दराज पनेरुको “डोटेली संस्कृति फाग मञ्जरी” (२०५३), कल्याण ओझाको “घाइते प्रजातन्त्र”, खेमराज ओझाको “पशुपुकार” आदि काव्यकृतिहरू समेत प्रकाशित भएका देखापर्दछन् ।

चालीसको दशकदेखि यता मलासिनी (२०४०), सद्भावना

(२०४४), संगम (२०४९), जमर्को (२०४९), प्याउली (२०५०), गुगुल्डी मासिक आदि केही साहित्यिक पत्रिकाहरूका साथै कतिपय स्मारिका एवं संघसंस्था-संगठनका मुखपत्रहरू समेत प्रकाशित हुन थालेका पाइन्छन् ।

यस्तै समाचारपत्रहरूतर्फ अघिल्लो दशकदेखि नै प्रकाशित हुँदै आएको साप्ताहिक वार्ताका अतिरिक्त महाकाली साप्ताहिक (हाल दैनिक), जनमानस साप्ताहिक, जानकी साप्ताहिक, चौलानी साप्ताहिक, जनवार्ता अर्द्धसाप्ताहिक, ग्वाल्लेक साप्ताहिक, सार्थक साप्ताहिक, अभियान (दैनिक), गुडमर्निङ (दैनिक), नेपाल-टाइम्स साप्ताहिक, नयाँ मुलुक साप्ताहिक, निहारिका साप्ताहिक, नव आभा साप्ताहिक, आदि नयाँ समाचारपत्रहरूको प्रकाशन वेलावेलामा शुरू भएको देखिन्छ । यिनीहरूमध्ये अधिकांशको प्रकाशन नियमित रूपमा हुन नसकेका र कतिपय पत्रिकाहरू त हाल बन्द नै भइसकेका भए पनि यिनीहरूले अनेक नयाँ-पुराना कवि-प्रतिभाहरूका फुटकर रचनाहरू प्रकाशनमा ल्याएका छन् । यसबीच अघिल्ला दशकहरूमै प्रकाशनमा आइसकेकाहरू मध्ये आत्माराम ओझा, चूडामणि शास्त्री, भाउपन्थी, देवराज शर्मा साहित्यसुधाकर प्रेमसिंह धामी, टेकराज पन्त, ऋषिराज लुम्साली, वासुदेव भाइसाहव, रुद्रगुरुङ्ग, मानवहादुर सिंह पहाडी, कृष्णदत्त चटौत कान्त, पुष्प न्यौपाने, अनीलकुमार बस्नेत, हरिदत्त पाण्डेय आदि कविहरूको सक्रियता चालीसको दशकमा पनि रहेको देखापर्दछ भने केही नयाँ प्रतिभाहरू स्थापित भइरहेका देखापर्दछन् । चालीसको दशकदेखि यता विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत प्रकाशनमा आएका नयाँ प्रतिभाहरूमा विन्दुराज सिग्दाल, धर्मराज अर्याल, केवल विस्मित, श्यामसुन्दर ढकाल, गोविन्द शृङ्खला, दिनेश शाह, वद्री शर्मा, भानुदेव बडू, कल्याण ओझा, टीकाराम वैज, अशोककुमार बोहरा, चूडामणि जोशी, अशोक पाण्डेय, चम्पासिंह भण्डारी, दिनानाथ बराल, जनकसिंह धामी, गंगाप्रसाद भट्ट, जगत अवस्थी, सुश्री वरमङ्गा ढकाल, तिलमाया खरेल, नारायण गिरी, अनाथ धानुक, बोहरानाद, रामचन्द्र लुनानी, विवश गिरी, शैलेश बोहरा,

गणेश वोहरा, नित्यानन्द जोशी, देवेन्द्रप्रसाद चटौत, जीवराज अर्याल, प्रकाश ठकुरी, खेमराज ओझा, जीतेन्द्र लेखक, किशोर विष्ट, वीरबहादुर भण्डारी, लालमणि जोशी, पुरन दयाल, ध्रुवप्रसाद शर्मा, सन्तोष भट्ट आदि देखापर्दछन् ।

वि.सं. १९८९ सालदेखि औपचारिक रूपमा प्रारम्भ भएर आजसम्म निरन्तर अगाडि बढ्दै आएको महाकाली अञ्चलको कविता-लेखन-परम्परामा मूलतः आध्यात्मिक-नैतिक चेतना, प्रणय, देशप्रेम, शोक, प्रकृति चित्रण, जीवन जगत्का कटुयथार्थ-भोगाइ, राजनैतिक सामाजिक परिवेश, निम्नवर्ग एवं प्रवासी जीवनको पीडा, ऐतिहासिक सन्दर्भ आदिलाई विषयवस्तु बनाइएको देखापर्दछ । प्रारम्भमा शास्त्रीय छन्दमा कविता लेख्ने परम्पराको थालनी भएको र पछिसम्म पनि शास्त्रीय छन्दमा कविता रच्ने काव्य-प्रतिभाहरूको समेत सक्रियता रहेको देखापरे पनि यस अञ्चलको सन्दर्भमा २०१५ सालदेखि प्रयोग हुन थालेको उन्मुक्त गद्यशैलीको लोकप्रियता पत्रपत्रिका प्रकाशनमा आएको तीव्रतासँगै क्रमशः बढ्दै गएको पाइन्छ । यसबीच विभिन्न कविहरूले आफ्ना रचनाहरू लोकलयमा समेत प्रस्तुत गरेका देखिन्छन् । संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा यस अञ्चलमा प्रायः मुक्तक, हाइकु आदि कविताका लघुतमरूपदेखि लघुरूप फुटकर कविता हुँदै मध्यमरूप खण्डकाव्य स्तरसम्मका रचनाहरू देखापर्दछन् भने महाकाव्यको पूर्ण संरचना नभए पनि परिष्कृत शिल्पशैलीयुक्त करीव दुई हजार श्लोकमा रचिएको “वेदांश-चूडामणि” र लगभग १२०० पद्यमा रचिएको “सहस्र-गीति” लाई महाकाव्य समकक्षकृति मान्न सकिन्छ । यसैगरी भाषिक दृष्टिले हेर्दा महाकाली अञ्चलका अधिकांश कविहरूले आफ्ना रचनामा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गरेका देखिन्छन् भने केही कविहरूले सुदूरपश्चिमेली भाषिका (डोट्याली) लाई नै आफ्ना अभिव्यक्तिको माध्यम बनाएका छन् । यस बीच कविता-परम्परामा हुँदै गएको विकाससँगै भाषाशैली पनि क्रमशः परिष्कृत हुँदै गएको पाइन्छ । यसरी, महाकाली अञ्चलको साठै छ दशकभन्दा लामो कविता लेखन-परम्परा क्रमशः विकसित र पल्लवित हुँदै गइरहेको देखापर्दछ । ०

डेउडाको लयविधान

-नेत्रप्रसाद पनेरू

उपप्राध्यापक, डोटी क्याम्पस, डोटी

हाम्रा काली, कर्णाली भूखण्डमा मौलिक संस्कृति र रागकलाको रचनात्मक जीवन्त परम्परा पाइन्छ । यस खण्डका विविध लोककलामा धूनकला, रागकला, गेयकला र काव्यकलाका सघन संरचना भेटिन्छन् । यस खण्डका यी लोककलामा सापेक्षता र संयोग पाइन्छ । यहाँको लोक विख्यात डेउडाकला सघन संरचनाकै रूपमा राग, गेय, गीती-कलाको समाहार हो । यस डेउडाका पनि खेल र गान प्रमुख उपविधा छन् । यी पंक्तिमा यसका गेय र राग संरचना मात्र प्रस्तुत छन् । गेयकलाका रूपमा प्रकट डेउडाको श्रोत “देवराग” हो । यस देवरागको उत्पत्ति यसै खण्डका देवर्चन परम्परामा भएको हो । यो हाम्रो मौलिक राग हो । यस “देवराग” लाई लोकविश्वास परम्पराका कुलदेव उपासना विधिसँग गास्न सकिन्छ । यस क्षेत्रका हरेक टाकुरा शिव-शक्ति पीठ (माणौं) वन्न गएका छन् । यिनै पीठ (माणौं) वा माणिउमा अनुष्ठित जात पर्व यी रागकलाका उद्भव स्रोत हुन् । जात कुलदेव उपासना पर्व भएकाले यस आब्दिक पर्वलाई पनि यहाँको मौलिक संस्कृतिको मूल पाटो मान्न सकिन्छ । यस पर्वले उपासनाको मौलिक रूप रागोपासना कायम गरेको हो । यो रागोपासना जातपर्वको स्तवन अभिव्यक्ति हो । स्तवन निष्ठा यहाँको मौलिक उपासना अङ्ग भएको छ । यसैले रागोपासना जातको अङ्गकर्म वन्न गएको छ । देवपर्व, देवधाम (माणिऊँ) र द्यौरो समक्ष देवभक्तिका रूपमा अभिव्यक्त यस रागलाई देउराग भनियो । यो “देउराग” शास्त्रीय रागकै लोकरूप हो । देवस्तवनमा प्रयुक्त लोक निष्ठाको रागकला नै हाम्रो डेउडा राग हो । यो देवराग शब्द भाषिक परिवर्तनका नियमसँगै देवराग > द्यौराग > देउराग > देउरा > देउडा

हुँदै डेउडा हुन पुग्यो । यसैले यस रागकलाको इतिहास अनुष्ठानसँग गाँसिएको पाइन्छ ।

यो देउराग एक समाहार कला हो । यसमा राग, गेय, अनि अभिनय आदि वाणी कौशलको संयोग पाइन्छ । हरेक रागको सम्बन्ध नादसँग हुन्छ । नाद अनाहत र आहत गरी दुई थरिका छन् । बैखरीका रूपमा व्यक्त नाद उच्चारणका उदात्त, अनुदात्त विधि र लयका यति, गति आदि विधिमा बाँधिएर गायनकलाका संरचनामा यसको गेय रूप प्रकट हुन्छ ।

प्रथमसूत्र :

अक्षरभोक्का: ३+३+२, ३+३
३+३+२, ३+३

लघुगुर्योग: SIS ISI SS, SIS SSS.
SIS ISI SS, SIS SSS.

यस सूत्रसँग मेलखाने डेउडाका १।३ पाउमा २।४।६ अक्षर ह्रस्व हुन्छन् । १।३।५।७ अक्षर दीर्घ हुन्छन् । २।४ पाउमा दोस्रो अक्षर ह्रस्व हुन्छ । १।३ अक्षर दीर्घ हुन्छन् ।

उदाहरण: पातल घङ्गाए पाक्या, कोचडी खान्लाग्यो ।
हौसिया परानि मेरो, दुःखमा जान्लाग्यो ॥

द्वितीयसूत्र :

अक्षरभोक्का: २+२+३+१, ३+३

लघुगुर्योग: SS IS SII I SIS ISI.

यस सूत्रमा पर्ने डेउडाका पहिला र तेस्रा पाउका तीन छ अक्षर ह्रस्व हुन्छन् । दुई र चार पाउका १, ३, ५ अक्षर दीर्घ, दुई चार ह्रस्व हुन्छन् ।

उदाहरण: गाडी छुटी सेन्टर है, रेलछुटी कुना है ।
गभै मर्या क्याहुन हो, इसा दुःख हुना है ॥

तृतीयसूत्र :

अक्षरभोक्का: ३+५, २+४
३+५, २+४

लघुगुर्योगः ISS SS(I) SII, SS ISSS
ISI ISSSII, SS, ISSS

यस संरचनामा पर्ने डेउडाका १।३ पाउका पहिलो र अन्तिम अक्षर ह्रस्व हुन्छ । २।४ पाउको तेस्रो अक्षर ह्रस्व हुन्छ । यस सूत्रमा अपवाद छ ।

उदाहरणः

मजिल्ली बउजुका घर, मेथी, पकायाको ।

मपैल दिएकी हैन, सेती वगायाको ॥

चतुर्थसूत्र :

शब्दभोक्काः ४+४, ३+३
४+४, ३+३

लघुगुर्योगः SSSI SSSS, SSI SII
SSSI SSSI, SSI SII

यस सूत्रमा पर्ने डेउडा पहिला र तेस्रा पाउका ४।८ अक्षर ह्रस्व हुन्छन् । दुई चार पाउका ३।५ ह्रस्व हुन्छन् । अनि दुई चार दीर्घ हुन्छन् ।

उदाहरणः बर्खामास गोठालाले, घासकाटि ल्याउनुछ ।
शैरः कर्म शैरः मन, शोकमाणी क्यानु छ ॥

◊ ◊ ◊

कौनै बखत्मा पनि क्या नगर्नु ?

पाप्मा अगाडी कहिल्यै नसर्नु ।

विद्वान् पुरुषले कति काम गर्नु ?

स्वधर्म थामीकन शास्त्र पढ्नु ।

-आदिकवि भानुभक्त आचार्य

◊ ◊ ◊

श्री लटीनाथ देवता

— नारा जोशी

शिक्षिका-वैजनाथ मा.वि. महेन्द्रनगर
एवं सदस्य-स.प.शास्त्रानुसन्धान परिषद्

प्राचीनकालदेखि नै नेपालको प्रमुख धर्मको रूपमा हिन्दू धर्मलाई लिइएको छ । हाम्रो देशका विभिन्न अभिलेखहरूमा अनेकौं देवी-देवताका मूर्तिहरूको प्रतिष्ठापनबारे उल्लेख पाइन्छ । यसैप्रकार नेपालको परम्परा अनुसार सुदूरपश्चिमाञ्चलमा पनि अनेकौं देव-देवीको महिमा, फाग, मंगलगायन स्थानीय रूपमा मनाउँदै आएका प्रमाणहरू आठौं शताब्दीदेखि अद्यपरान्त विद्यमान छन् । विभिन्न ज्योतिष शास्त्री र ऐतिहासिक पुरुषद्वारा यहाँका विभिन्न देव-देवीको मर्यादा खातिर आफ्नो निष्ठा-काष्ठा कायम राखी स्तुति गर्दै आएका ज्वलन्त उदाहरणहरू वर्तमान अवस्थामा पनि भेट्न सकिन्छ । ईश्वर महिमाका कारण यस देवभूमिमा विभिन्न प्रकारका रोग, शोकवाट सुरक्षा पाइन्छ भन्ने जन-विश्वास छ । मानवमा रहेको आध्यात्मिक भावना प्रदर्शित गर्ने अनेक माध्यम हुन्छन्, जस्तै पूजा, आराधना, व्रत आदि । यस्तै प्रकारले यस भेकका नर-नारीहरू पनि आफ्ना इष्टदेवता र कुलदेवताप्रति आफ्नो श्रद्धा-भक्ति निकै निष्ठापूर्वक प्रदर्शन गरी आत्मिक सुख प्राप्त गर्दछन् र कतिपय ठाउँमा मनोवान्छित फल प्राप्त गरी सन्तोष प्राप्त गर्दछन् । जसमध्ये यस क्षेत्रमा केही शक्तिपीठ र केही नाथहरूको महिमा अत्यधिक गौरवमय छ । शक्तिपीठमा निम्न षष्ठकृतिकालाई मानिन्छ—
(१) कफलाशैनी (२) दिलाशैनी (३) रैण्याशैनी (४) निङ्गलाशैनी (५) पोप्लाशैनी (६) वोदलाशैनी । यस्तै नाथ मध्ये श्री मालिकार्जुन, श्री लटीनाथ, श्री गलैनाथ र हुनैनाथ प्रमुख हुन् ।

वि.सं. १२६२ तिर चार जना ऐतिहासिक पुरुषद्वारा श्री मालिकार्जुनको लिङ्ग स्थापना भएको कुरा यहाँ प्रचलित छ । ती चार ऐतिहासिक पुरुषहरू भीमराज भट्ट, (हालका अठोलाका पुर्खा) अभयराज पाण्डे (हाल दार्चुला जिल्लाका रीठालका पुर्खा) नीमनाथ योगी (हाल तेले गाई र तिउने गाईका पुर्खा) शिवीदास औजी (हाल दमाई र औजीका पुर्खा) रहेको पाइन्छ । यिनै व्यक्तित्वद्वारा श्री मालिकार्जुनको पूजा आराधना र भक्तजनको पूजा गराउने परम्परा निर्धारण गरी कार्य विभाजन गरिएको कुरा वर्तमान समयमा पनि चलि नै रहेको छ । यस प्रकार दार्चुला जिल्लामा श्री मालिकार्जुनको महिमा गौरवमय परम्पराका साथ वर्षको दुई पटक मालिकार्जुनको लिङ्ग प्रतिष्ठापित ठाउँमा ठूलो जनसमूहद्वारा जात्रा (जाँत) को रूपमा मनाइन्छ । यो जात्रा (जाँत) आषाढ शुक्ल तृतीयाका दिन र कार्तिक शुक्ल तृतीयाका दिन सम्पन्न हुन्छ ।

यस क्षेत्रका वासिन्दाहरू जसरी श्री मालिकार्जुनप्रति अटल विश्वास राख्दछन् त्यस्तै गरी श्री लटीनाथप्रति पनि उत्तिकै भक्तिभाव राख्दछन् । यस क्षेत्रका ज्योतिष शास्त्री एवं धार्मिक विचारमा पोख्त भएका व्यक्तिका भनाइ एवम् किम्वदन्ती अनुसार श्री मालिकार्जुनका दुइटा पुत्र थिए रे ! एक श्री लटीनाथ अर्का श्री गलैनाथ । यी दुवै भाइ वारे यहाँ रोचक भनाइ प्रचलित छ । यहाँ परम्परागत रूपवाट गाइने फाग र मंगल-गायनमा पनि यी दुवै देवपुत्र वारे यस प्रकारको भनाइ पाइन्छ । श्री मालिकार्जुन र भागीरथी रानीका दुई पुत्र जन्मेपछि ती दुवै पुत्र मूल नक्षत्रमा जन्मेका हुनाले एक बाकसमा बन्द गरी हालको महाकाली नदीमा वगाइयो रे, यो बाकस बग्दै जाँदा निकै टाढा पुगेपछि नदीका बीचमा गई एक काठको मुडामा ओट लागि अड्कन गयो रे, त्यस उपरान्त यो बाकस नदीको पूर्वतिर बग्न गयो, यसरी बग्दै जाँदा हालको चौलानी नदी हुँदै दार्चुला जिल्लाको तलाइमाण्डौमा पुगेपछि त्यहाँ यी दुवै बालक एकै लिङ्गमा समाविष्ट भए रे ! यो समाविष्ट लिंग हाल तलाइमाण्डौमा श्री लटीनाथ देवताका

रूपमा पूजा आराधना हुँदै आएको छ । श्री लटीनाथ देवताप्रति यहाँका जनसमुदायको ठूलो आस्था छ । यहाँका देवदेवीप्रति हरेक उत्सव र पर्वमा प्रत्येक मानवले भक्तिपूर्वक आफ्नो आस्था प्रकट गर्दछन् र मन, वचन र कर्मले शुद्ध रही यी देवी देवताको भक्ति गरेपछि आफ्नो मनोकामना पूर्ण भएर पुनः दर्शनार्थीका रूपमा आएका प्रमाणहरू यथेष्ट रूपमा छन् । यी देवी-देवतालाई यस समाजमा अन्नदाता, वरदाता, रोग निरोधक, शक्तिदाताका रूपमा पूजिन्छन् । अतिवृष्टि र अनावृष्टिमा पनि यी देवी-देवताको पूजा आराधना गर्ने चलन कायम नै छ । मानव समाजमा कुनै पनि किसिमको भय र त्रास भएमा श्री लटीनाथका भक्तहरू आफ्ना आराध्य-देवको पूजा स्तुति गर्न थाल्छन् ।

यस भेकका देवताहरूको शक्तिको फलस्वरूप यहाँका व्यापारी, व्यवसायी वर्गले आफ्नो कार्यको प्रारम्भ गर्दा सर्वप्रथम देवतालाई सम्झने र देवताकै नामबाट आफ्ना कार्यहरू सुरु गरेका पाइन्छन् । जस्तै: विद्यालयको नाम श्री लटीनाथ राखिनु, बसको नाम हुनैनाथ राखिनु, गा.वि.स.को नाम श्री दिलाशैनी राखिनु, पसलको नाम श्री मालिकार्जुन राखिनु प्रत्यक्ष प्रमाण हुन् । यस क्षेत्रका देवी-देवताको महिमा आलौकिक छ । यी देवदेवीहरू मानवमा कम्पायमान हुने र आस्थावान् श्रद्धालुको मनोवान्छित फल प्राप्त हुने विश्वास पनि कायम नै छ । कार्य प्रारम्भ गर्दा र समाप्त गर्दा पनि आफ्ना इष्टदेव र कुलदेवको महिमामा विश्वास गरिन्छ ।

दार्चुला जिल्ला हिमालयको र कैलाश पर्वत नजिक रहेको हुँदा यहाँका गगनचुम्बी शिखरहरूमा शिव-लिंगको प्रादुर्भाव भएको पाइन्छ । यिनै शिवका पुत्र गणेश र कार्तिकेयको नाम बदली यस क्षेत्रमा लटीनाथ र गलैनाथको नाम दिइएको भन्ने भनाई पनि कहीं कहीं छ । हाम्रो प्राचीन इतिहास हेर्दा यो स्थानमा प्राचीन किरात जातिको बाहुल्य रहेको पाइन्छ । यसै किरात कालमा यो तपोभूभिको महिमालाई जोगाइ राख्ने काम, भारतबाट आएका ब्राह्मण जातिबाट

भएको कुरा यहाँको जनश्रुतिमा छ । यी ब्राह्मण जाति खास गरी दक्षिण भारतबाट कुमाउँ क्षेत्र हुँदै यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेको अनुमान छ । त्यस ताकादेखि यस क्षेत्रका वासिन्दाले आफ्ना आराध्यदेव मालिकार्जुनलाई आजसम्म मान्दै आएका छन् र उनैका पुत्र श्री लटीनाथलाई पनि आफ्नो दोश्रो आराध्यदेवको स्थानमा प्रतिष्ठापित गरिराखेका छन् । श्री लटीनाथलाई टाढा टाढाबाट भक्तजनहरू आई यथाशक्ति भेटी दान दक्षिणा चढाउने चलन छ । यसको मूल स्थान मार्मा गखाँको तलाईमाण्डौमा छ भने त्यस बाहेक दार्चुला जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा श्रद्धालु भक्तजनबाट प्रतिमूर्ति स्थापना गरी पूजा-आजा गर्ने परम्परा छ । यसका विशेष देवस्थलहरू तलाईमाण्डौ बाहेक लेकम्को जयपुर, वन्तोली, वोरी गाउँ, मैखोली, खरकडा, मनेविशा, खोल्सी, वारील, मार्मा शेरी, दुहुँ बनानी र वैतडी जिल्लाको गमाडी नदीको किनारा, ठीक गखाँको गहुँ कुरा, रीमको गो रंगा, खेत गाउँ, तेली गाउँ, पुरुचुडी कोपि खेत, सुरनया नदीको किनारा, तल्लो स्वराड कलेडी, कटमडा र बुडलको कराइलमा, कतै लटीनाथको नामले, कतै लटवावाको नामले त कतै लाटोको नामले यसको प्रसिद्धि पाइन्छ ।

उपरोक्त विभिन्न स्थानमा श्री लटवावाको आफ्नो महिमा उल्लेखनीय भएता पनि मार्मा तलाईमाण्डौमा यसको विशेष महत्त्व छ । यस ठाउँलाई श्री लटीनाथको मूल स्थलको रूपमा मान्दछन् । यहाँ आश्विन शुक्ल अष्टमी र चैत्र शुक्ल अष्टमीका दिन पूजा हुन्छ । साथै विभिन्न बाजागाजा सहित जात्रा (जाँत) हुन्छ । उक्त तिथिहरूमा विशेष निष्ठापूर्वक आएका भक्तजनले श्री लटीनाथको दर्शन गर्ने र मनोवाञ्छित फल प्राप्त गर्ने अभिलाषा राख्ने गर्दछन् । विशेष पूजाको समयमा लटीनाथका धामीद्वारा आफ्नो भक्तजनलाई आशीर्वाचन र फूल अक्षता दिने परम्परा छ । भक्तजनले तलाईमाण्डौमा यथाशक्ति भेटी (रुपैया), चिह्न (घण्टी, त्रिशूल, ताम्रपत्र, चाँदी छडी, सुन, जनै, ताम्रकलश) आदि चढाउने प्रचलन छ ।

लटीनाथका धामी प्रायः किशोरावस्थाका व्यक्ति हुने गर्दछन् । कहिले काहीँ १२ वर्षे बालक पनि धामीको रूपमा आउने गर्दछन् । धामी भएपछि त्यस व्यक्तिले आफ्नो कपाल पाल्नु पर्ने, जटा बाँध्नु पर्ने, कानमा मुन्त्री लगाउने, हातमा चाँदीका बाला लगाउने, टाउकोमा मलमलका कपडाको ठूलो फेटा बाँध्नु पर्ने, जथाभावी नखाने, आफ्नो कुटुम्बभन्दा बाहिर जन्म-सुतक वा मृत्युसुतक हुँदा त्यस परिवारमा अन्नजल केही नखाने र नजाने आदि परम्परा कायम छ । यदि कुनै परिवारमा आपत्ति पर्न गयो वा अनिष्ट घट्नु गयो भने त्यस परिवारमा धामी काम्दा त्यो अनिष्टबाट छुटकारा पाइन्छ भन्ने जनविश्वास कायमै छ । यस क्षेत्रमा कहिले महामारी फैलिन गयो वा कुनै परिवारमा कोही विरामी भयो भने पहिले यिनै आराध्यदेवको नाममा बानो राखी औषधोपचार गर्ने चलन आजसम्म पनि चलिआएको छ । यो क्षेत्रका वासिन्दाहरू देवदेवताप्रति अति आस्थावान् छन् । निर्धनलाई धन, निःसन्तानलाई सन्तान र रोगीलाई शरीर दिने विश्वास गरिएका यी देवताप्रति सबैको उत्तिकै आस्था भए पनि नजिकका वासिन्दा आफूलाई बढी आधिकारिक घोषित गर्दछन् । जसमध्ये सिंह, ठकुरी, जोशी, भट्ट, विष्ट, महर, ठगुन्ता, आदिले आफ्नो विशेष देवता भनि मान्दछन् भने यस वंशका छोरी बेटाले आफ्नो माइती देवताका रूपमा मान्दछन् । यी लटीनाथ बाबाको पूजाको व्यवस्था पनि यसै क्षेत्रका वासिन्दाले गर्ने गरेको पाइन्छ, जसमध्ये पुजारी मर्माल सारसी, जोशी, भण्डारे मर्मती सर स्याल, विष्ट र व्यवस्थापक त्यहीँका विष्टहरू रहेको पाइन्छ । यसप्रकार आजसम्म पनि श्री लटीनाथ बाबाको महिमा चलि नै आएको छ ।

हुन त यस सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्र भित्र कैयौं यस्ता शक्तिशाली देवालयहरू छन् जसको महिमाका कारण यहाँका वासिन्दाहरू आफूलाई भाग्यमानी ठान्दछन् तैपनि यो दार्चुला जिल्लाको श्री लटीनाथ बाबाको महिमा बढी नै महत्वपूर्ण छ । यस क्षेत्रमा पुरातत्व एवं संस्कृति सम्बन्धी खोज

अनुसन्धान भएको खण्डमा यहाँका धार्मिक स्थलको विस्तार बढ्ने कुरा निर्विवाद छ । यसतर्फ सरकारी तथा गैर सरकारी संघ-संस्थाहरूको ध्यानाकर्षण भएको खण्डमा यस ठाउँको विकास हुनुको साथै सम्पूर्ण नेपालीले ओभेलमा परेको यस क्षेत्रको बारेमा बढी जानकारी प्राप्त गर्न सक्षम हुने छन् । यो ठाउँ प्राकृतिक दृष्टिले निकै रमणीय छ । हरिया डाँडाकाँडा, लाली गुराँस फुल्ने लेक, डाँफे र कस्तुरी मृग चर्ने पहाड कलकाउँदा खोला, तितरी पंखी र च्याखुरा बास्ने लेक यसै जिल्लामा अवस्थित छन् तर यातायात विद्युत, र संचारको असुविधाले गर्दा यो भेक नेपाल अधिराज्यभन्दा अन्यत्रको जस्तो यहाँका वासिन्दालाई अनुभूति हुन जान्छ । यहाँका वासिन्दा जति देवी-देवताप्रति अटल श्रद्धा राख्दछन् त्यति कै आफ्नो सीपमा दक्ष छन् तर यिनीहरूको कला, सीप, जोस जाँगर आफ्नै ठाउँमा सीमित छ । विभिन्न कठिनाईले आफ्नो सीपलाई राष्ट्रिय स्तरसम्म पुर्याउन सकेका छैनन् । यहाँका मानिसहरू डोरी, नाम्लो, राडी, पाखी, गलैँचा, डोको, गुन्द्री वोदला (धोक्रो) आदि बनाउने गर्दछन् । यहाँ धेरै जसो भाडुको उब्जनी, अले सिस्नो हुने हुँदा यसैका रेसाद्वारा निर्मित घरबुना लुगा तयार गर्दछन् । यहाँका मानिसहरू निकै परिश्रमी छन् ।

यस क्षेत्र तर्फ श्री ५ को सरकारको ध्यान पुगेको खण्डमा स्वदेशी अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि बहुपयोगी सामग्री प्राप्त हुने विश्वास राख्न सकिन्छ । हरेक व्यक्तिले यथाशक्ति यस क्षेत्रको धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक, भौगोलिक विशेषताहरूको वर्णन गर्न सकेको खण्डमा लोप हुँदै गएको संस्कृति जगेर्ना हुने विश्वास राख्न सकिन्छ । आज विभिन्न प्रकारका धर्म र संस्कृतिलाई अनुसरण गर्ने हाम्रो प्रवृत्तिमा केही ह्रास ल्याउन देव-देवालयको महत्त्वले सहयोग पुऱ्याउने आशा गरिन्छ । आफ्नो संस्कृतिको पालना गर्नु आजको आवश्यकता भएको हुँदा यस्ता धरोहर हाम्रा अमूल्य सम्पत्ति हुन् । जुन सम्पत्तिले मानव समाजलाई अनुशासित र मर्यादित बनाउँछ । देवालयका नियम पालन गर्नु नै एक

पुजारी र भक्तजनले हेर्न नहुने देवता

— आनन्दराज घिमिरे
शारदा विद्यापीठ, महेन्द्रनगर

पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेन बजारबाट करिब १० कि.मि. पश्चिममा सानो डाँडाको टुप्पामा भैरव बाबाको मन्दिर रहेको छ । मन्दिर वरिपरि सुन्दर प्राकृतिक दृश्य छ । यस्तो

लाग्छ धर्म गर्ने मनसायले आएका श्रद्धालु भक्तजनहरू मनोरम हिमदृश्यबाट मोहित भएर घर फर्किन चाहदैनन् ।

पाल्पाका तत्कालीन शक्तिशाली सेन वंशी राजा मुकुन्दसेन प्रथमद्वारा भैरव बाबा उत्पत्ति भएको ठाउँमा यो मन्दिर निर्माण गरिएको हो भन्ने किंवदन्ती छ । उपत्यका आक्रमणको समयमा त्यहाँ रहेको देगुतले मन्दिरबाट प्रभावित भै सोही शैली अनुरूप मन्दिर निर्माण गर्न लगाएको विश्वास गरिन्छ । मन्दिरसँगै विहार जस्ता आकारका पौवाहरू उत्तर-दक्षिण फैलिएर रहेका छन् । जहाँबाट राजा मुकुन्द सेनले नियमित रूपमा भैरव बाबाको आराधना गर्ने गर्दथे भन्ने भनाई छ । मन्दिर दुई तलामा विभाजित छ । माथिल्लो भागमा बटुक भैरवको मूर्ति छ । तल्लो भागमा विकराल भयंकर महाकाल कालभैरवको मूर्ति अवस्थित छ । जसलाई अर्थात् काल भैरवको मूर्तिलाई कालो कपडाले छेकिएको छ । महाकाल भैरव रहेको कोठामा सयौं वर्ष अघिदेखि अखण्डज्योति बलिरहेको कुरा पुजारी बताउँछन् । मन्दिरको तल्लो भागको पश्चिम पट्टिको कोठामा देवीको मूर्ति छ । जसलाई स्थानीय वासिन्दाहरू माई भनेर पुकार्ने गर्दछन् । मन्दिर परिसर भित्रै प्राणेश्वर, गणेश, तथा शिवका मूर्तिहरू समेत रहेका छन् । मन्दिरको छानोमा स्वर्णमय जलप लगाएको विशाल गजुर रहेको छ । यो मन्दिर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तरगत लुम्बिनी अञ्चलको पाल्पा जिल्लामा अवस्थित छ ।

भैरव मन्दिरमा नित्य र नैमित्तिक गरी दुई किसिमका पूजा हुन्छन् । नित्य पूजा प्रत्येक दिन विहान र साँझ पुजारीद्वारा मात्र गरिन्छ भन्ने नैमित्तिक पूजा प्रत्येक मंगलवार र शनिवार गर्ने चलन छ । मन्दिरमा पुजारीको रूपमा गोरक्ष संप्रदायका योगी रहन्छन् । यो परम्परा सेन वंशी राजाद्वारा चलिआएको स्थानीय वासिन्दा बताउँछन् । भैरव बाबासँग भाकल गरेमा मनोकामना पूरा हुने विश्वासले गुल्मी, अर्घाखाँची, प्यूठान, वाग्लुंग, पाल्पा, रुपन्देही, कपिलवस्तु नवलपरासी, स्याङ्जा, कास्की लगायत विभिन्न जिल्लाहरूबाट समेत प्रसस्त मात्रामा भक्तजनहरू नियमित आउने गर्दछन् । स्थानीय पाल्पा निवासीले भने प्रत्येक वर्ष कम्तिमा एउटा रोट भैरव बाबालाई चढाउने गर्दछन् । कुनै वर्ष रोट चढाउन छुट्यो भने अर्को वर्ष दुइवटा रोट चढाएर नियमितता पूरा गर्दछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । रोट चढाउन चाहने तर नलिई आएका व्यक्तिले पनि चामल, पिठो, अथवा पैसा दिएमा मन्दिरकी एक महिलाले रोट पकाइदिने गर्दछिन् । खासगरी वैशाख, मार्ग, माघ र सधैं नवरात्रमा दर्शनको लागि उत्तम मानिन्छ ।

यस समयमा वढीमात्रामा पंचवलि चढाउने गरिन्छ । प्रत्येक मंगलवार र शनिवार नैमित्तिक पूजा हुने हुँदा विशेष भीड लाग्ने गर्दछ । तर पनि विहिवार बाहेक अरुदिन भैरव बाबालाई रोट चढाउने गर्दछन् । कम्तिमा एक माना चामलको पिठाको सिंगै रोटी बनाई चढाउने गरिन्छ । तर कसै कसैले एक पाथी अर्थात् आठमाना चामलको पिठाको एउटै रोटी बनाई चढाउने गर्दछन् । रोट लिएर आउने मानिस केही नखाई नुहाई धुवाई गरी चोखो भई आउँछन् र रोट चढाई सकेपछि फिर्ता भएको रोट खाएर भोक मार्ने गर्दछन् ।

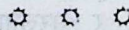
यहाँ रहेको भैरव बाबाको मूर्ति साह्रै विकराल छ । मूर्ति हेर्न सर्वाङ्ग हुनु पर्ने र यसरी हेर्दा सो व्यक्तिको सन्तानलाई समेत अनिष्ट हुने विश्वास भएको हुँदा सर्वसाधारण लगायत कसैलाई पनि दर्शन गर्न दिइदैन । मन्दिरका पुजारीले समेत कालो कपडाले वेरेको मूर्तिमा पूजा

गर्ने गर्दछन् । त्यस मूर्तिनिर बलिरहेको बत्तिमा तेल सकिदा पुजारीले आफ्नो आखामा पातलो कपडाले छोपेर तेल थप्ने गर्दछन् भन्ने सुनिन्छ । भक्तजनहरूले मन्दिरको माथिल्लो तलामा रहेको वटुक भैरवको मात्र दर्शन गर्ने गर्दछन् । त्यहाँका पुजारीको भनाई अनुसार वि.सं. २०१४ सालमा स्व. श्री ५ महेन्द्र यहाँ सवारी भएपछि यसको महत्व र गरिमा अभै बढ्न गएको छ भन्ने भनाइ पाइएको छ ।

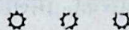
त्यहाँ रहेको प्राणेश्वरको मूर्ति वि.सं. २०३७ सालमा चोरी भएको तर भैरव दावाको सज्जले तुरुन्तै चोर पक्राउ भएको कुरा वि.सं. २०३५ सालदेखि पुजारीको रुपमा रहनु भएका रघुनाथ योगी बताउनु हुन्छ । मन्दिरको अर्को महत्वपूर्ण विशेषता भनेको यहाँ रहेको विश्वको सतैभन्दा ठूलो त्रिशूल हो भन्ने पुजारी बताउनु हुन्छ । पाल्पाका राजा खड्ग शमशेरले रानीको इच्छा अनुरूप यो त्रिशूल चढाएका हुन् भन्ने किम्बदन्ती पाइन्छ । त्रिशूलमा सुनको मोलङ्ग वा जलप लगाएको छ । ठूलो त्रिशूलको वरिपरि अन्य साना त्रिशूलहरू पनि प्रशस्त मात्रामा राखिएका छन् ।

त्यस्तै मन्दिरमा भाकल स्वरूप ल्याएका ठूला-ठूला रांगा, ढोका समेत बिना कुनै कठिनाई एकै पटकमा छ्यापछ्याप काट्न सकिन्छ भन्ने विश्वास गरिएको पाइन्छ । मन्दिर स्थापनादेखि प्रयोग गरिएको खुकुर्मा हालसम्म पनि धार लगाउन परेको छैन, आफैँ धार लाग्ने कुरा पुजारी बताउँछन् । यसैगरी काटेर त्यसै छोटेका कुखुरा उफ्रेर मानिसको शरीरमा चढेको देख्दा सत्रै आश्चर्य मान्ने गर्दछन् ।

त्यस मन्दिरको नाममा प्रशस्त मात्रामा गुठीको रुपमा रहेको जमीन पनि छ । त्यसबाट आएको रकमबाट त्यहाँ पूजा गर्ने पुजारी र रेखदेख गर्ने मानिसलाई समेत खान, बस्न र तलवको व्यवस्था समेत गरेको पाइन्छ ।

स्वयं समर्थ हुँदा पनि क्षमाभाव राख्नु नै साधुता हो ।

— श्रीमद्भागवत

डोटेली उखान : एक चर्चा

— जगदीश ओझा

शिक्षक, शान्तिनिकेतन नि.मा.वि.

नेपाल सानो देश भए पनि
यहाँ थुप्रै विविधतामा एकता छ ।
लोकसाहित्य, संस्कृति, परम्परा, भाषा,
रहनसहन आदिमा नेपालको सुदूरपश्चिमी
क्षेत्रको आफ्नै विशेषता छ । यहाँ

लिखित रूपमा साहित्यको विकास त्यति हुन नसके तापनि
लोकसाहित्यका विविध विधाहरू समृद्धशाली छन् । लोक
साहित्यमा प्रयुक्त हुने उखान वा लोकोक्तिहरूले साहित्यिक
ओजलाई मात्रै बढाउँदैन कि भाषालाई पनि समृद्ध
तुल्याउँछन् । प्रस्तुत लेखमा डोटी क्षेत्र अर्थात् सुदूरपश्चिमी
नेपालको लोक साहित्य तथा भाषामा प्रयोग हुने उखानहरू-
बारे छोटो विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

उखान भाषामा प्रयुक्त हुने त्यस्ता उक्ति वा कथन हुन्
जो लाक्षणिक तथा सूत्रका रूपमा प्रयुक्त गरिन्छन् । लोकोक्तिहरूले
गहिरो अर्थ दिन्छन्, मौखिक वा लिखित जुनसुकै रूपमा प्रयोग
गरिए तापनि तिनको आफ्नै ओज हुन्छ । भाषिक मर्म,
रससजीवता तथा प्रवाहलाई भार प्रदान गर्न उखानको आफ्नै
स्थान छ । सूत्र भैं प्रयुक्त गरिने लोकोक्ति (उखान)हरूले लोक
जीवन एवं भाषिक मौलिकता प्रष्ट्याउँछन् । व्यावहारिक
अनुभवलाई चुट्किलो एवं गहकिलो पारामा छेड, उदाहरण,
उपदेश तरीका आदिको अभिव्यक्तिगत लक्षणलाई उखान
टुक्काहरूले प्रष्ट पार्छन्, यहाँको भाषिक व्यावहारिक पक्ष
(बोलाई) केलाउँदा यिनको बृहत् गरिमा एवं ओज छ । यसले
एकातिर भाषामा सरसता र सरलता ल्याएको पाइन्छ भने
अर्कोतिर अनावश्यक गन्थन हटाइन्छ । अर्थात् कथन पुष्टि
गर्छ, वाक्यमा चिटिकक वान्की मिलाउँछ र भनाइलाई मिठो

एवं प्रभावशाली तुल्याउछ ।

उखान वा लोकोक्ति (Sayings) के भन्दा, वास्तवमा कसैद्वारा बोलिएको शब्द समूह जसको आंशिक वा पूरा अर्थ हुन्छ । सबैले त्यसलाई यसमानेमा स्वीकारेका हुन्छन् कि त्यस्तै अर्को प्रसंगमा उक्त उक्तिलाई प्रयोग गर्न सकियोस् । “एक्कान दोकान मैदान” भनेभैं एकबाट अर्कोमा फैलिदै जान्छ । लाक्षणिक र अभिव्यञ्जनात्मक रूपमा पुनः पुनः बोली भाकामा प्रयोग हुँदै जान्छ । डोटेली भाषिका र लोकसाहित्यमा उखानहरूको आफ्नै चिनारी छ । यहाँ प्रयुक्त हुने उखानहरूलाई दृष्टिगत गर्दा केहीको क्षेत्र सीमित पाइन्छ भने केही अन्य गखा र बोली भाकाहरूमा पनि प्रयोग गरिएका पाइन्छन् । यिनको सिर्जना सम्बन्धमा विचार गर्दा केही अन्य बोली भाषाहरूबाट रूपफेरिइ वा नफेरिइ ग्रहण गरिएका हुन्छन् भने केही स्थानीय परिस्थिति, प्रसंग, बानी बेहोरा, चालचलन, रीतिस्थितिका कारण वक्ताहरूको भनाई प्रचलित भएका पाइन्छन् । बूढापाकाहरूले भन्ने गरेका कुराहरू पनि केही समय पश्चात् लोकोक्तिको रूपमा फेरिएका पाइन्छन् । त्यसैले त भनियो होला “कुरा सुन्नु बूढाको...”, प्रयुक्त हुने लोकोक्तिहरूको क्षेत्र हेर्दा केही उखानहरू सीमित क्षेत्र अर्थात् केही गाउँहरू वा गखा वा जिल्ला भित्रै प्रयोग गरिएका पाइन्छन् ।

जस्तै : धन्वा ढोली सलिना जयाई (विनाकाम घुमेर आउनु)

लदौलीका गुनाले गुनपाल उजाडी (एकले अर्को ठाउँमा गई काम विगार्नु)

अइलकि देजात मल्पासि आइछ, (धेरैमा एक अनौठो देखिनु)

जसोइ पालिका पण्णा भण्णान उसोइ स्वहा (लहलहैमा लाग्नु)

भुर्काल्या कुकुरका जसो (यताको न उताको हुनु)

केही उखान यस्ता छन् जो यस क्षेत्र बाहेक पनि समग्र आसपासका भाषिका एवं बोलाईमा व्यापकता राख्छन्, गाउँ ठाउँको प्रकृति अनुरूपको बोलाईमा ढाली प्रयोग गरिन्छन् “जाँ

जसो तां तसो" भनेभै वक्ताहरूले आफ्नो किसिमले प्रयोग गर्छन्, यथा -

हात्तिका मुख जिराइ फाँक (हात्तिको मुखमा जीरा)
नाँच नाई पटकन बाँच (नाँचन नजान्ने आँगन टेढो)
अदपुरी विद्या जीयड्यो काल (अल्प विद्या भयंकरी)
निकानिका काँग्या मुसा चेला दरवार
व्याउलो मरौ व्याउली मरौ वामन दक्षिणा काम्
नाउ मात्रै घनघस्या लेक ठूलो तेल्या
रुप फेरिइ वा नफेरिइ अन्य बोली भाषाबाट डोटेलीमा
यिनको प्रवेश भएको पाइन्छ भने यहाँबाट अरुतिर प्रसार
भएका पनि हुन्छन्, जो लोक व्यवहारमा चलिरहने निरन्तर
प्रक्रिया हो । नेपाली भाषाको मूल थलो पश्चिमै भएकोले
यहाँबाट स्तरीय नेपालीमा थुप्रै उखान गएकाछन् भने नेपाली
भाषाको विकासपछि परिमार्जित भई स्थानीय रूपमा डोटेलीमा
प्रवेश गरेका पनि पाइन्छन् । त्यस्तै संस्कृतबाट अनुदित भई,
पश्चिमतिर कुमाउंती, गढवाली एवं हिन्दीबाट पनि उखानहरू
ओहरदोहर भएको पाइन्छ ।

मरता क्या नै करता (मरता क्या नही करता) ।

आफु भलो त जगत भलो (आप भलातो जगत भला)

अति सर्वत्र वर्जयेत् ।

विनाशकाले विपरीत बुद्धिः ।

घरकी मुर्गी दालबराबर,

तेरो कोदया मेरो मडुवा एकै हो ।

हुन्या बोटो चिफलो पात (हुने विरुवाको चिल्लोपात)

स्थानीय रूपमा उखानहरू सिर्जना हुने स्थितिहरू हेर्दा
उदाहरणका लागि पहिले राणाकालमा बैतडी गडीको वाटो भई
सोर (पिथौरागढ) नून, तेल ल्याउन जाने रहेछन्, गडीमा
सिपाहीहरूले भरियाहरूलाई सताउने हुँदा सबैवाटो छलेर जाँदा
रहेछन् । ती भरिया मध्येकै एकजना आँट गरी गडीको वाटो
गएछ, उ चाहिँ वेरोकटोक सुरक्षित आएको देख्दा साथीहरूले
कसरी आइस् ? भनि सोद्धा "वाइमुणि गडीका सिपाई वाइमुणी

भसाभस" भनि उत्तर दिएछ । पछि गएर त्यही उत्तरले लोकोक्तिको रुप लिन गयो, निर्धक्क भई बेरोकटोक कुनै काम कुरो गर्ने सम्बन्धमा प्रयोग हुन थाल्यो । उखानहरू सित सम्बन्धित थुप्रै कहावतहरू पाइन्छन् । ती कहावत कहावत कै रुपमा सीमित नरही तिनको मूल अंशले उखानको रुप लिन्छ । केही यस्तै प्रकृतिका उखान :

बल्ला भो रैवार (आधा खवर)
गात पूजानाई पात पूजा (मूल ठाउँको काम नगरी प्रतीक मात्रै)
पर्कमान्या पर्सात हरद्वार नयाँउ (अर्काकारण राम्रो कम हुनु)
गोल्या ओजाई चामल हलाई (अनौठो कार्य गर्नु)
का जान्छैं डोटी, कि खान्छैं रोटी, घर अउन्या बेला धोति न टोपी
अगना बामनै भुइसाइनी खीर (पूरा भएपछि दोष देखाउनु)
खाउँ भन्छे बारीका डल्ला हात गोडी नाई चल्ला (अल्छी स्वभाव)

डोटी, डडेलधुरा, बैतडी आदि फरक फरक जिल्लाहरूमा केही न केही बोलीमा फरक हुनेहुँदा उखानहरूको रुप बोली अनुरूप फेरिन सक्तछ तर अर्थमा परिवर्तन भएको पाइदैन, उखान जन्मदाको सन्दर्भ एउटा हुनसक्तछ तापनि व्यवहारमा प्रयोग गर्दा प्रसंगहरू फरक फरक हुन सक्तछन्, समय, स्थान आदि तत्वहरूले प्रसंगमा विभेद ल्याउन सक्तछ, कुनै पनि उक्ति एकले प्रयोग गरिसक्यो फेरि प्रयोग हुन्न भन्न सकिदैन । यी भाषाका एक प्रमुख अंग हुने भएकाले, प्रत्येक उखानले आ-आफ्नो भाव संगालेको पाइन्छ, भाषिक सरसता, घोच्ने, शिक्षादिने, कुराकाट्ने, दोष लगाउने, ओरोपित गर्ने संकेत जनाउने, आदि विविध पक्ष संगालेको पाइन्छ ।

वाटो भूल्या दिनको फेर बुद्धि भूल्या जनमको फेर
अनाली गाइले कनला चट्ट (आय अनुरूप काम गर्नु)
दिन्या गाई कि लातै भली, (दुःख दिए पनि मिठो फलपाइन्छ भने सहनु)

कुरा सुण्णु बुडा, आगो ताप्नु भुणा,

चेली ल्याउनी कुलकी, पानी खानु मुलकी,
गलोधेकी हाड निल्लु (क्षमतानुरूप काम गर्नु)

यी यस्ता उखानहरूले उपदेशात्मकताको भाव अंगालेको पाइन्छ । बोलीचालीमा यदि उखानहरूको राम्रो ज्ञान छ भने “सुनारै सय चोट ल्वारै एक चोट” भने भैं चटक्क कुरा गर्न सकिन्छ । व्यंग्य र घोचका लागि पनि उखान प्रयुक्त भएका पाइन्छन् । अश्लीलताबोधक, गाली गर्ने, संकेत जनाउने उखानहरू पनि पर्याप्त भेटिन्छन् । आजभोलि त काठमाडौं जानु धेरै सजिलो छ भन्नु र “काठमाडौं त भइसा खर्क जयाइ छ”, भन्नुमा दोस्रो वाक्यले शोभा दिन्छ । कसैले पहिलो चोटी केही बोल्दा वा काम थाल्दा यदि नराम्रो ठहरिएछ भने “व्वारिका मुतनाई बटि है जाणिन्छ”, भन्दा पक्कै पनि राम्रो काम भएको छैन वा चालचलन राम्रो छैन भन्ने संकेत दिन्छ । कहीं कहीं उखान मार्फत नारीहरू प्रति घोच हाल्दा “छाडी स्वामी गौलो साण” भनिएको पाइन्छ । सहानुभूतिमा “गरीवै स्वानी सबैकी वौजु” भनिन्छ तर प्रसंग अनुसार यिनको अर्थमा परिवर्तन हुनसक्छ । वक्ताले उखान प्रयोग गर्दा आफ्नै सन्दर्भमा आफै पनि प्रयोग गर्न सक्तछ जस्तै -

“जाँ कला वाँ मुइराण बोला”

“नडर कि राणौ मुयै जसि भए”

त्यस्तै आफ्नो सन्दर्भ भन्दा पनि अरु व्यक्ति वस्तुको सन्दर्भमा बढि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

“अंगार खन्या पेटकालो,

हग्दया लाज नाई धेक्दया लाज,

नपउन्याले पायो चपाई चपाई खायो,

हन्दरा आगो नाई त निकर्चा नाक नाई

बिन टिकाइको रजवार

उखानहरूको व्यावहारिक प्रयोग हेर्दा केही ठाउँ केही व्यक्ति वा जाति, समय आदि जगाउने शब्दहरू जोडिएका भए तापनि अर्थ जनाउदा शाब्दिक अर्थ गौण हुन्छन्, जस्तै: “हिंटाई ल्वार मेरि आसिकार” भन्दा यहाँ लुहार (ल्वार)

विशेष अर्थ कोट्याइदैन कि प्रयोगको सन्दर्भमा सम्पूर्ण उक्तिको अर्थ निर्भर गर्दछ ।

उखानहरू मूलतः बोलाइमा प्रयोग हुने भए तापनि बोलाइबाट नै सृजित अलिखित डोटेली लोकसाहित्यका विविध विधाहरूमा प्रयोग भएको पाइन्छ लोककथा (वातैं) रतेउडा, भडा, आदि विधामा, प्रयाप्त रूपले यिनको प्रयोग भेटिन्छ । लोक व्यवहारमा धेरै मात्रामा उखान प्रचलित भएपनि केही बहुप्रचलित उखानहरू यसप्रकार छन् -

अफनि ट्रेका अफनि ताल (आफ्नै सुरमा चलनु),
आलुल्ने पेडा कि धाक (कमसल काम गरी राम्रो गर्ने भन्नु)
अपेलो खेतो असरा मान्स

कालो अक्षर भुइसा समान (निरक्षर हुनु)

कवमरि सासू कव आया आसु (समय बितेपछि स्वांग गर्नु)

मार्यो थोको लछाड्यो भिक

खण्यो पहाड निकल्यो मुसो

माइत जन्या चाड उसैमाइ इजा रैवार

घर नखन्याइ राणा हजार ठस्का

भयाइ भण्यो रे चेला लयाइ भण्यो रे खेती

घट घट ज्ञान फल फल स्वाद

विरालीका ह्याल-ख्याल मुसा परान्

जिउँ जिउँ वड्या तिउ तिउ रागसले गड्या

लाटीका व्या कि हजार खचा

इज्या घरो कुच्चोइ भलो

सरवस कौवा सरवस (शुभसंकेत)

नाउका वडा गतान्या टर्ग

शक्ति अन्सारै भक्ति

नौली गाईका नौ पुला घांस

साग न पात लाकडी हात

पेट चेला हात कन्जेउडी

सस्तो वेशा पेट लाउँछ

वजा घट्ट रैजानु आइ गाड नजानु

संगतोइ वाकरो खाई कनाई भिल भिल
 हगुल्डाले हाण्यो कुरुर बिजुली धेकी तर्क
 डुडो हला कानु पाजी
 हत्तोलो चटायारे कुना लपक
 हेला मान्साँ हेला पातली
 बाहिर निकाल्यो एककै डाड हाल्यो भिक्कै
 उसि जाग देउ उसि भट्टै पूजा
 अर्खा गुले अफनु पुठो बिगुनु (अर्काले बिगुनको काम गर्न
 खोजु)
 मौ बार कुरुर तेर
 एकतिर घोडी एकतिर नेपडी

डोटेली भाषिका र यहाँका अलिखित लोकसाहित्य
 उखान-टुक्का, ऐना-बातै प्रशस्तमात्रामा रहेकोले लोकसाहित्य
 धनी छ । विविध कारणहरूले गर्दा यो क्षेत्र पछाडि पर्नाले वा
 विकास हुन नसक्नाले साहित्यिक एवं भाषिक विकास पनि
 अधुरो छ । लुके छिपेका कुराहरू खोज्ने र विलाउन थालेका
 कुराहरू बटुल्ने हो भने यहाँको भाषिक एवं साहित्यिक
 विकासमा मद्दत पुग्न सक्तछ । डोटेली भाषिकाको लागि मात्रै
 पनि होइन नेपालको राष्ट्रिय भाषा नेपालीको विकासमा पनि
 यसले सहयोग पुर्याउन सक्तछ । उखान टुक्काहरूले भाषिक
 स्तर र सामाजिक परिस्थितिको सुधारमा पनि सहयोग पुर्‍याउन
 सक्तछ ।

संसारमा आफूले भने जस्तो मित्र पाइएन भने
 बरु एकलै दृढता साथ अधि बढ, तर मूर्खको
 सङ्गत चाहिँ कहिल्यै नगर ।

— धम्मपद

सुदूरपश्चिमाञ्चल शास्त्रानुसन्धान परिषद् अन्तर्गत सन्देश निर्णय समितिका निर्णयहरू

बैठक संख्या १,

मिति २०५४/१२/१९

प्रश्न : माता पिताको मरणाशौच कति दिनसम्म लाग्छ ?

निर्णय : शास्त्रीय निर्णय अनुसार औरसपुत्रलाई पिताको आशौच एक वर्ष पर्यन्त र माताको आशौच ६ मास लाग्दछ । यहाँ माता भन्नाले सौतेनी आमाको सन्दर्भ संश्लिष्ट । निर्णय सिन्धुकारले कसैको मत दिएर भन्नु भएको छ-

पित्रोरब्दमशौचं स्यात् पण्मासं मातुरेव च ।

त्रैमासिकं तु भार्यायास्तद्वदं भ्रातृपुत्रयोः ॥ इति स्मृतेः
यहाँ यो स्मृति भनेर उल्लेख भएको छैन । पुनः यसै निर्णयसिन्धुमा कौमुदीकारको मत यसरी दिइएको छ-

“द्वयोरेवमहागुर्वोरब्दमेकमशौचकम्” अर्थात् मातापिता दुवै महागुरुहुनु, त्यसकारण यिनीहरूको आशौच वर्ष दिन पर्यन्त लाग्दछ ।

यसै कौमुदीकारको वचनलाई गरुडपुराणको निम्न वचनले समेत पुष्टि गरेको छ । अतः यो मत नै सर्वसम्मत छ ।

तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् ।

अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥

यस वचनमा तीर्थश्राद्ध, गयाश्राद्ध आदि नगर्नु भनिएको छ । यदि माताको आशौच छ मास मात्र लाग्ने भए एक वर्ष भित्र गयाश्राद्धादि नगर्नु भनिने थिएन । अतः मातापिताको आशौच वर्षदिन (१२ मास) पर्यन्त लाग्दछ ।

बैठक संख्या २

मिति २०५५/११/१०

प्रश्न : पञ्चकमा मरेकाहरूको संस्कार कसरी गर्ने ?

निर्णय : धनिष्ठा नक्षत्रदेखि रेवती नक्षत्र पर्यन्त पाँच नक्षत्र

दूषित र शवदाह संस्कारगर्नमा अशुभ मानिन्छन् । तसर्थ उक्त पञ्चकमा मरेका व्यक्तिको दाहसंस्कार गर्नुभन्दा पहिले कुश वा काँसका चार पुतलाहरू बनाएर नक्षत्रका मन्त्रहरूपढेर ती पुतलासंगै शव (मृतक) को दाह गर्नुपर्दछ । सूतकान्तमा पुत्रहरूले शान्तिक र पौष्टिक कर्म गर्नुपर्दछ । पञ्चकमा मरेकाको गति नहुने हुँदा सुगति प्राप्तहोस् भन्नका लागि तिल, सुन र घ्यू दान गर्नुपर्दछ ।

बैठक संख्या ३

मिति २०५१/१२/१५

प्रश्न : रजस्वला (परसरेकी) नारीको मृत्यु भएमा त्यसको संस्कार कसरी गर्ने ?

निर्णय : रजस्वला (परसरेकी) नारीको मृत्यु भएमा त्यसको संस्कार तीन दिनभन्दा पहिले गर्नु हुँदैन । तीन रात बितेपछि त्यसलाई नुहाएर दाहसंस्कार गर्नुपर्दछ ।

संकटकालमा दाहसंस्कार गर्नु नै परेमा शवलाई जलले नुहाएर आपोहिष्ठा आदि मन्त्रहरूले र हिरण्यवर्णा आदि मन्त्रले र मदन्ती आदि मन्त्रले पवित्र गर्नु र गोमूत्रले शवलाई नुहाउनु र शुद्ध वस्त्रले ढाक्नु अनि दाहगर्नु ।

बैठक संख्या ४

मिति २०५१/१३/१४

प्रश्न : एकोदिष्ट श्राद्धका दिन सूतकपरेमा वा अन्यकारणले सो तिथिमा श्राद्धहुन नसकेमा फेरि कहिले श्राद्ध गर्ने ?

निर्णय : अत्रिको वचनानुसार एकोदिष्ट श्राद्धकादिन सूतकपरेमा वा अन्य कारणले श्राद्ध हुन नसकेमा सूतकपछि त्यसै तिथिमा श्राद्ध गर्नु ।

अथवा देवलको वचनानुसार एकोदिष्ट श्राद्धमा सूतकादिले विघ्न उपस्थित भएमा दोस्रो महिनाको सोही तिथिमा अर्थात् जुन तिथिमा श्राद्धगर्नु पर्ने हो त्यसै तिथिमा श्राद्ध गर्नुपर्छ ।

अत्रि : तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥

देवल : एकोदिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

